

अध्याय ७

७.१ पुनर्वास नीतिको रूपरेखा :

नेपाल सरकार हाल विश्व बैंकको आर्थिक सहयोगमा संचालन गरिएको (Funded) सडक संभार तथा विकास आयोजना (RMDP) को एक हिस्साको रूपमा सडक विभागको लागि दोस्रो दश वर्षे क्षेत्रगत सडक कार्यक्रम तथा लगानी प्राथमिकता योजना (SWRP & PIP) को तयारीमा छ । यस अध्ययन/कार्यक्रमले सामरिक सडक संजाल (SRN) र ग्रामीण पहुँचका विषयहरू दुवैलाई समावेश गर्दछ । यस अध्ययनको कार्यक्षेत्र भित्र मुलुकको मध्य तथा सुदूर पश्चिम क्षेत्रमा सामरिक सडक, जिल्ला सडक र सहायक सडक गरी जम्मा ८१५ कि.मि. सडकको नयाँ निर्माण र स्तरोन्नति गर्ने काम समावेश भएको छ । पुनर्वास नीतिको रूपरेखा तयार गरिएका सडकको सूचीमा पर्ने उम्मेदवार सडकहरूको मात्र अध्ययन गर्ने गरी सडक विभागसँग सम्झौता भएको छ । पुनर्वास नीतिको रूपरेखा (RPF) आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको जग्गा अधिग्रहणका साथसाथै पुनर्वासको खण्डसँग सम्बन्धित विषयका समस्या समाधान गर्न तयार गरिएको हो ।

यस पुनर्वास नीतिको रूपरेखाले आयोजनाको क्रियाकलापहरूबाट जग्गा अधिग्रहणको कारणले घरबास, सम्पत्ति अथवा जीवनवृत्ति गुम्ने/अथवा आर्थिक साधन स्रोतहरूमा उनीहरूको पहुँच रोकिने भएबाट बाधा पुग्न गएका व्यक्तिहरूको चाहना अनुसार हुनेगरी पुनर्वास तथा क्षतिपूर्तिका सिद्धान्तहरू, संगठनात्मक व्यवस्थाहरू तथा पुनर्वास र क्षतिपूर्तिका आधारहरू स्थापित गर्दछ । विश्व बैंकको कार्य संचालन नीति (OP) ४.१२ मा उल्लेख गरिएका यस सम्बन्धी नीति र नेपाल सरकारको यस विषयसँग सम्बन्धित ऐन नियमका प्रावधान अनुरूप पुनर्वास नीतिको रूपरेखा (RPF) तयार पारिएको छ । पुनर्वास नीतिको रूपरेखा अध्ययन अन्तर्गत पर्ने योजनाहरूका साथसाथै योजना कार्यान्वयन गर्दा योजना कै एउटा अङ्गको रूपमा राखेर जग्गा अधिग्रहण तथा पुनर्वासको काम गर्नु पर्ने अन्य सबै योजनाहरूमा लागू गर्न सकिनेछ । पुनर्वासको काम गराउँदा सबै योजनामा एकैनासले गराउनु पर्छ ।

पुनर्वास नीतिको रूपरेखाको उद्देश्य प्रस्तावित आयोजनालाई निर्विघ्नतापूर्वक कार्यान्वयन गर्नु र आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई नियन्त्रण गर्नु अथवा घटाउनु रहेको छ । पुनर्वास नीतिको रूपरेखाले प्रस्तावित सडक आयोजनाको प्रभाव क्षेत्रभित्रका जोखिमयुक्त समुदायका लागि विकासका कार्यक्रम तथा जग्गा अधिग्रहण र पुनर्वासका प्रक्रियाहरूबारे स्पष्ट जानकारी गराउन यस ESMF (नीतिगत रूपरेखाको विश्लेषण) दस्तावेजको अध्याय ३ मा विश्लेषण गरिएका नीति तथा निर्देशनहरूको आधार लिएको छ । यस अध्यायसँग सम्बन्धित विशिष्ट शब्दावलीहरू अनुसूची (Annex) 3 मा संक्षेपमा उल्लेख गरिएका छन् ।

सामरिक सडक संजाल (SRN) को सर्भेक्षणहरूले के देखाउँछ भने सडक पुनःस्थापनासँग सम्बन्धित कुनै पनि योजनाले पूर्ण रूपमा प्रभाव पर्ने र पूर्ण रूपले पुनर्वास गराउनु पर्ने

घरपरिवारको संख्या २० भन्दा बढी हुनेछैन । नेपाल सरकारको ऐन नियममा भएको प्रावधान र नीति अनुसार पुनर्वास कार्ययोजना एक मात्र सडक (नगमा-गमगढी नयाँ सडक) को लागि आवश्यक पर्नेछ । सर्भेक्षण पूरा हुन अझै बाँकी छ, र यसले सम्भवतः २० भन्दा बढी घरवारहरूमा प्रभाव पर्ने देखिन्छ । जे भएपनि पुनर्वास कार्ययोजना (RAP) भविष्यमा पनि गरिने ग्रामीण सडक विकास आयोजनाहरूका लागि आवश्यक पर्नेछ जहाँ पुनर्वास कार्यहरूलाई नकार्न सकिंदैन । यो मुद्दा अझ सान्दर्भिक हुन्छ जब जग्गा अधिग्रहण नीतिको सन्दर्भमा प्रस्ताव गएको सडक सीमाका लागि ३० मि. क्षेत्र (Row Corridor) को जग्गा अधिग्रहण गर्ने नयाँ प्रस्ताव लागु हुन्छ (यस ESMF दस्तावेजको अध्याय ३.९.४ मा यसको चर्चा हेर्नुहोस्) । यस्तो नीतिले ग्रामीणस्तरका स्तरोन्नतिका आयोजनाहरूले पनि आयोजनाबाट प्रभावित परिवारहरूको संख्या उल्लेख्य रूपमा बृद्धि गर्न सक्नेछ र पुनर्वासको लागि ठोस योजनाको आवश्यकता पर्नेछ ।

७.२ अनैच्छिक पुनर्वास तथा जग्गाअधिग्रहणबारे नेपाल सरकार र दातृनिकायहरूको नीतिहरूको तुलना :

ग्राहक (Client) को अनुरोधमा यस वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन संरचनाले अनैच्छिक पुनर्वास/जग्गाअधिग्रहणबारे राष्ट्रिय नीति तथा दातृनिकायहरूको नीतिको तुलनात्मक विश्लेषण गरेर तिनीहरूबीच देखिएको अन्तर पूरा गर्न सुझाव प्रस्तुत गर्दछ ।

७.२.१ साभ्ना सिद्धान्तहरू :

सामान्यतः दाताहरूको तथा नेपाल सरकारको नीतिले यस विषयका निम्न आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई समर्थन गर्दछ :

- अनैच्छिक पुनर्वासलाई विभिन्न वैकल्पिक डिजाइनबारे विचार गरी तिनमा सामाजिक विषयहरू समावेश गरेर सम्भव भएसम्म टार्न वा घटाउनु पर्छ ।
- जहाँ पुनर्वास अपरिहार्य छ, यस्तो अवस्थामा सम्पत्ति, घरवार जीविकोपार्जन र अन्य साधन स्रोतहरू गुमाउने व्यक्तिहरूलाई उनीहरूले खर्च व्यहोर्न नपर्ने गरी कम्तीमा पहिलेको जीवनस्तरमा पुऱ्याउन वा सुधार्न सहायता पुऱ्याउनु पर्छ ।

तर पनि त्यहाँ केही क्षेत्रहरू छन् जहाँ विश्व बैंक (OP ४.१२) एशियाली विकास बैंक (पुनर्वासको पुस्तिका : असल अभ्यासको लागि एक निर्देशिका) र अन्य दातृनिकायहरूका मापदण्डलाई समेट्न राष्ट्रिय निर्देशिका तथा ऐनहरूमा भोगचलन गरेको सम्पत्तिको कानुनी हकहरूका लागि थप उपाय वा प्रावधानको निर्धारण आवश्यक छन् । यी उपायहरू योजनामा माथि उल्लेख गरिएका सिद्धान्तहरू अवलम्बन गरिएका छन् भनेर सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक छन् । यसका अतिरिक्त एउटा राम्रोसँग विचार पुऱ्याइएर तयार गरेको कानुनी हकको रूपरेखाले आयोजनालाई ढिला गराउने प्रमुख कारणको रूपमा रहने अन्योलबाट बचाउने छ ।

७.२.२ राष्ट्रिय नीतिहरूमा रहेको अन्तर (GAPS) तथा सीमाहरूको पहिचान :

राष्ट्रिय कानून तथा नीतिका रूपरेखाका मुख्य अन्तर तथा सीमाहरू यस प्रकार छन् :

- राष्ट्रिय कानूनले दर्तावाल जग्गावालालाई मात्र क्षतिपूर्ति दिने प्रावधान राखेको छ, र दर्ता नभएका मोही, किसान, दुकानदार, कारीगरी तथा दलितहरू लगायत

परियोजनाबाट प्रभावित अन्य सबैलाई क्षतिपूर्ति दिने प्रावधानबाट छुटाएको छ । यो विद्यमान ऐनमा रहेको कमजोरी हो । जोखिमयुक्त समुदायहरूका सरोकारलाई संरक्षण गर्ने त्यहाँ कुनै प्रावधान छैन ।

- राज्यको कानूनले अतिक्रमणकर्ता अथवा अवैध बसोबासीहरूको सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति/मुआब्जाको लागि कानूनी हकको कुनै प्रावधान बनाएको छैन । तिनीहरूका लागि पनि क्षतिपूर्तिको प्रावधान राखिनु पर्ने कारण यो छ कि गरिव जनताहरू जसको सम्पत्ति तथा घरवारहरू परियोजनाको कारणले नष्ट हुन्छ वा बिग्रन्छ, तिनलाई सघाउनु हो ।
- यसै गरी त्यस्ता जोखिमयुक्त समुदायहरूलाई पुनर्वास सहायता दिने त्यहाँ कुनै प्रावधान छैन ।
- नेपाल सरकारलाई जायजैथा चाहिएमा प्रतिस्थापन गर्न लाग्ने वास्तविक मूल्य तिरेर मात्र लिने बाध्यात्मक प्रावधानबारे राज्यको कानूनले कुनै व्यवस्था गरेको छैन ।
- भूमि अधिग्रहण ऐन १९९७ ले आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको हितमा दीर्घकालीन रूपमा प्रत्यक्ष असर पर्ने निर्णय प्रक्रियामा सरोकारवालाको सहभागिता र पारदर्शिताबारे जोड दिएको छैन । अझ मुआब्जा निर्धारण समितिमा आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिका प्रतिनिधि वा स्थानीय गा.वि.स./नगरपालिकाका प्रतिनिधि कसैलाई पनि सहभागी गराउन आवश्यक मानिएको छैन ।
- अनैच्छिक पुनर्वास रोक्न (टार्न) वा घटाउनका लागि आयोजनाको विभिन्न वैकल्पिक डिजाइन हेर्नु पर्ने गरी स्पष्ट निर्देशहरू राखिएका छैनन् ।
- क्षतिपूर्तिको लागि केवल नगद भुक्तानी दिने मात्र व्यवस्था गरिएको छ । काम फछ्यौट गर्ने यो सबैभन्दा सरल विधि हो तर धेरै नगद कारोबार नै नरहेको परिवारहरूमा यसको दीर्घकालीन प्रभाव अरूमा भन्दा पनि बढी नकारात्मक रहन सक्छ ।
- जग्गा प्राप्त ऐन, २०३४ मा जग्गाको बदला जग्गा नै क्षतिपूर्ति दिने प्रावधान छ जस्तो कि यदि दर्तावालाले आफ्नो सबै जग्गा गुमाउँछ र क्षतिपूर्तिको रूपमा जग्गा नै लिन चाहन्छ र यदि त्यहाँ ऐलानी जग्गा वा अन्य सरकारी जग्गा उपलब्ध छ भने सरकारले जग्गा उपलब्ध गराउन सक्छ । तर विगतका अनुभवहरूले के दर्शाउँछ भने त्यस विषयसँग सम्बन्धित दफाहरू अति सामान्य (Too General) छन् र तिनले कार्यान्वयनको लागि बाध्य गराउँदैनन् । परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले यस प्रावधानको प्रयोग गर्न सक्छन् वा यसको प्रयोग पूर्ण रूपमा सरकारको निर्णयमा भर पर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छैन ।
- अधिग्रहणको सूचना र क्षतिपूर्ति रकम भुक्तानी गरिने समयबीचको प्रत्यक्ष अन्तरालबारे विचार नगरिनाले पर्नजाने समस्या विद्यमान कानूनी प्रावधानको अर्को कमजोरी हो ।

यस विश्लेषणको सारांश तालिका ७ मा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

७.२.३ विद्यमान दूरी घटाउन (Bridge) गरिएका सिफारिशहरू :

विश्व बैंक र नेपाल सरकार दुवैको नीतिको पुनरावलोकन गरी त्यसबाट आएको परिणामलाई परियोजनाको कामबाट गुम्ने सम्पत्ति क्षतिपूर्ति गर्नका लागि आवश्यक कानूनी हक बारेको नीतिको तालिका लगायत पुनर्वास नीतिको रूपरेखा तयार गर्न

उचित ध्यान दिइनेछ । यसका अतिरिक्त नेपाल सरकारको दशौं योजनामा आदिवासी, जनजाति तथा जोखिमयुक्त समुदायहरूको सहायताका लागि व्यवस्था गरिएको नीतिका साथसाथै आदिवासी जनताहरूबारे विश्व बैंकको कार्य निर्देशिका (OD ४.२०) मा उल्लेख गरिएका व्यवस्थाहरूको आउदो परियोजनाले उचित तवरबाट सम्बोधन गर्ने विषयलाई सुनिश्चित गर्न जोखिमयुक्त समुदाय विकासको रूपरेखा (VCDF) तयार गरिएको छ ।

पहिचान गरिएका अन्तर मेटन तथा सीमाहरू हटाउन (Close) गरिएका नीतिगत सिफारिशहरू :

- परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिलाई त्यस्तो व्यक्ति वा घरवारको रूपमा परिभाषित गरिनुपर्छ जसले आयोजनाको कार्यान्वयनबाट जमीनको उपयोगमा परिवर्तन हुन गई जग्गाको क्षति, घरवास तथा अन्य सम्पत्तिहरू, आम्दानी अथवा सार्वजनिक सुविधाहरूमा भैरहेको पहुँच गुमेको कारण घरवार वा जीवनस्तरमा नकारात्मक प्रभाव भोग्नु पर्छ ।
- प्रत्येक किसिमको क्षतिको लागि कानूनी हक कायम गरिनुपर्छ ।
- जोखिमयुक्त समुदायहरूको हक हित सुरक्षाका लागि विशेष ध्यान दिइनु पर्छ । अन्तिम म्याद दिएको मितिभित्र लिइएको विवरण नै आधिकारिक हुने र यस मिति पछि बसोबास गर्ने कुनै जाली अतिक्रमणकर्ता कानूनी रूपले क्षतिपूर्तिको हकदार मानिने छैन । तर कुनै भूमिहीन किसानहरू/अवैध बसोवासीहरू तोकिएको मिति (Cut Off Date) भन्दा ३ वर्ष अघिदेखि कानूनी हकवेगर नै सार्वजनिक जमिन ओगटेर बसेका छन्, र यस्तो जग्गा अरू कसैले दावी गरेको छैन भने त्यस अवस्थामा जति जग्गा गुम्छ, त्यतिको क्षतिपूर्ति पाउने कानूनी हक उनीहरूलाई दिनु पर्छ र यदि उनीहरूसँग अन्य कुनै खेती योग्य जमिन छैन भने बाँकी र प्रभाव नपरेको जग्गामा कानूनी हक दिइनु पर्छ ।
- जग्गा बाहेक गुमेका धनमालहरूको क्षतिपूर्ति दिँदा त्यसको सोधभर्ना (सट्टाभर्ना) गर्न पुग्ने रकम दिने व्यावहारिक व्यवस्था बनाईनु पर्छ र त्यस्तो धनमाल अन्त सार्नु पर्दा त्यसलाई अन्त लैजानका लागि लाग्ने ढुवानी खर्च र अर्को ठाँउमा निर्माण गर्न लाग्ने खर्च रकम समेत क्षतिपूर्ति स्वरूप दिनु पर्छ । जोखिमयुक्त समुदायका हकमा उनीहरूको जीवनवृत्ति सुधार्ने गरी उनीहरूलाई सहयोग गर्नु पर्छ ।
- सम्भव भएसम्म जमिनको मोल तोकदा खुद प्रतिस्थापन मूल्यलाई नै तोक्ने प्रयत्न गरिनु पर्छ । क्षतिपूर्ति दरहरू निर्धारण गर्न एक प्रक्रिया निर्धारण गर्नु पर्छ । साथै गुमेका धनमाल वापत क्षतिपूर्ति दिँदा सो धनमाल पुनः जोड्न पुग्ने गरी क्षतिपूर्ति दिने व्यावहारिक व्यवस्था गर्नु पर्छ र यस्तो धनमालको मूल्याङ्कन गर्दा ह्यासकट्टी गर्नु हुँदैन । सबै धनमालहरूको सट्टा भर्ना, स्थानान्तरण र पुननिर्माण (त्यसमा लाग्ने श्रमिकको ज्यालासमेत) गर्नका लागि गरिने मूल्याङ्कन प्रचलित बजार मूल्यसँग मिल्दो जुल्दो गरी गर्न निरन्तर प्रयत्न गरिनु पर्छ ।
- क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना र स्थानान्तरणसँग सम्बन्धित पुनर्वासका मुद्दाहरूको छिनोफानो लगाउँदा परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरू तथा गा.वि.स./नगरपालिकाका स्थानीय प्रतिनिधिहरू संलग्न हुने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्छ ।

तालिका ७.१ : जग्गा अधिग्रहण सम्बन्धी कानुनी हक बारे नेपाल सरकार र विश्व बैंकको नीतिहरूको तुलना, ती नीतिबीचको अन्तर र त्यसबारे सुझाव :

प्रभावको किमिस	कानुनी हकका दावेदार	नेपाल सरकारको नीति	विश्व बैंकको नीति	सुझावहरू
क. जमिन				
निजी जग्गाको क्षति	परिवारहरू, घरधुरीहरू	नगद क्षतिपूर्ति दरहरू क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (CFC) द्वारा निर्धारण गरिने जसमा (i) प्रमुख जिल्ला अधिकारी (ii) प्रमुख मालपोत अधिकृत (Revenue Board Land Administrator) (iii) जिल्ला विकास समितिका एक प्रतिनिधि रहन्छन् ।	<ul style="list-style-type: none"> - पूर्ण प्रतिस्थापन मूल्यमा क्षतिपूर्ति - खेती योग्य जग्गाको क्षतिपूर्ति दिंदा योजना शुरू हुनु भन्दा पहिले वा विस्थापन हुनु भन्दा पहिले वरिपरिको त्यस्तै उब्जाउ जग्गाको बजार मूल्य बराबर क्षतिपूर्ति दिने । - शहरी क्षेत्रको जग्गामा त्यसै वरिपरि त्यत्तिकै सुविधा र स्रोत भएको त्यति नै क्षेत्रफलको जग्गा खरीद गर्न पुग्ने गरी प्रचलित बजार मूल्यका क्षतिपूर्ति दिने । 	<ul style="list-style-type: none"> - जग्गा प्राप्त ऐनले निर्धारण गरे अनुसार रकम (Amount) नगद क्षतिपूर्ति; र - जग्गा प्राप्त ऐन अनुसार दिइने क्षतिपूर्ति रकम र त्यस क्षेत्रमा प्रचलित मूल्य अनुसारको पुनःस्थापन गर्न लाग्ने रकमबीच फरक रकम र जग्गा खरीद गर्दा लाग्ने सबै दस्तुर र खर्चहरू जोडेर त्यसको बराबर हुने गरी नगदमा पुनर्वास अनुदान - जग्गा प्राप्त ऐनको व्यवस्था अनुसार भूमिहीन हुन गएका परिवारहरूले भने छुट्टयाइएको जमिनबाट जग्गाको बदला जग्गा नै पाउनेछन् ।
स्वामित्व नभएका जमिनको क्षति	स्वामित्व नभएका जग्गावाला (अवैध वसोवासीहरू, अतिक्रमणकर्ताहरू)		कम्तीमा उनीहरूको जीविका तथा जीवनस्तरलाई पुनर्वास भन्दा पहिले कै स्तरमा कायम राख्न ओगटिएका जमिन (जमिन, नगद, अन्य	<ul style="list-style-type: none"> - सबैभन्दा जोखिमयुक्त समुदायहरूलाई विस्थापन हुनुभन्दा पहिलेको स्तरको जीविकोपार्जन कायम गर्न दिइने पुनर्वास सहायता । जोखिमयुक्त समुदायहरूमा नेपाल सरकारले वर्गीकरण गरे अनुसार तराई तथा

प्रभावको किमिस	कानुनी हकका दावेदार	नेपाल सरकारको नीति	विश्व बैंकको नीति	सुभावहरू
			धनमालहरू, रोजगारी) को क्षतिपूर्तिको साटोमा पुनर्वासमा सहायता	<p>पहाडी जिल्लाका अल्प संख्यक जातीय समुदाय, महिलाबाट संचालित घरवार, सबभन्दा गरिब निरपेक्ष (गरिबीको रेखा र स्थानीय स्तरमा गरिएको सम्पत्तिको मूल्याङ्कनमा आधारित), असक्षम, वृद्ध तथा भूमिहीन/कमैया परिवारहरू पर्दछन् ।</p> <ul style="list-style-type: none"> - सार्वजनिक जमिनमा अनधिकृत/अवैधानिक तवरले जग्गा विस्तार गरिएको क्षेत्रमा कुनै प्रभाव परेमा त्यसको लागि अतिक्रमणकर्ताहरू क्षतिपूर्तिका लागि हकदार हुने छैनन् । - अतिक्रमणकर्ताहरू जोखिमयुक्त समुदायका भएमा र उनीहरूले आर्थिक क्षति व्यहोनु परेमा उनीहरूलाई जोखिमयुक्त समुदायको रूपमा सहायता दिइन्छ ।
ख. घर/संरचनाहरू				
ऐजन्त	परिवारहरू, घरवारहरू, संरचनावालाहरू	जग्गा अधिग्रहण ऐन र जग्गा अधिग्रहण नियमावली अनुसार घर तथा संरचनाहरूको चालु मूल्यमा क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिद्वारा निर्धारण गरे अनुसार नगदमा क्षतिपूर्ति गरिने ।	पूर्ण प्रतिस्थापन मूल्यमा क्षतिपूर्ति । घर तथा संरचनाहरूको लागि प्रभावित संरचना बराबरको वा सोभन्दा अझ राम्रो संरचना बनाउन सक्ने गरी निर्माण सामग्रीहरूको बजार मूल्य र	<ul style="list-style-type: none"> - जग्गा प्राप्त ऐन अनुसार नगद क्षतिपूर्ति । - प्रतिस्थापन मूल्यमा क्षतिपूर्ति छ भन्ने सुनिश्चित गर्न क्षतिभन्दा बढी र हास कट्टी मूल्य समेत समेट्न पुग्ने बराबर रकम क्षतिपूर्ति स्वरूप नगद थप पुनर्वास सहायता ।

प्रभावको किमिस	कानुनी हकका दावेदार	नेपाल सरकारको नीति	विश्व बैंकको नीति	सुभावहरू
			संचालित दरमा श्रमिकको ज्याला बराबर रकम	
ग. आर्थिक सम्पदा				
प्रभावित घरवारको (HH) आयको नोक्सानी	परिवार, घरधुरी		पूर्ण प्रतिस्थापन लागतमा क्षतिपूर्ति	<ul style="list-style-type: none"> - क्षति भएका धनमालको प्रतिस्थापन मूल्यमा उनीहरूको क्षतिपूर्ति र पुनस्थापन गर्ने । - बाह्रमासे वाली तथा रूखहरूको लागि क्षतिपूर्तिको मूल्याङ्कन गर्दा वार्षिक उत्पादनको खुद मूल्यलाई नयाँ वालीले उत्पादन शुरू गर्न लाग्ने वर्षहरूको संख्याले गुणन गरेर हिसाब गर्ने । पाकद्वै गरेका वाली नोक्सान भएमा नगदमा क्षतिपूर्ति ।
घ. आम्दानी				
स्थानीय घरधुरी	प्रभावित व्यक्ति, परिवार, घरधुरी		प्रभावित व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको जीवनस्तर, आयआर्जन क्षमता र उत्पादनस्तर सुधार्न अथवा कम्तीमा उनीहरूलाई पहिलेको अवस्थामा फर्काउन सहयोगका लागि विभिन्न उपाय अपनाउने	<ul style="list-style-type: none"> - गुमेको वा कठिन अवस्थामा पुगेको जीवनवृत्तिका लागि पुनर्वास सहायता
स्थानीय समुदायहरू	प्रभावित समुदायहरू/ परिवारहरू		प्रभावित भएका समुदायहरूका गुमेका साधन स्रोतहरू पुनः स्थापन गर्न वा पुनः विकास गर्नमा सहयोगका लागि विभिन्न उपाय अपनाउने	<ul style="list-style-type: none"> - गुमेका सामुदायिक स्रोतहरू जस्तै धार्मिक तथा सांस्कृतिक संरचनाहरू पुनःस्थापन वा पुनः निर्माणका लागि क्षतिपूर्ति ।

- संभव भएसम्म आयोजनाका सबै वैकल्पिक डिजाइनबारे विश्लेषण गरेर जग्गा अधिग्रहण तथा पुनर्वासको काम टार्नु पर्छ वा त्यसलाई न्यूनीकरण गर्नुपर्छ ।
- जग्गा अधिग्रहण गर्ने वा नगर्ने यस विषयलाई खुला राख्नुपर्छ; आयोजनाको विस्तृत समीक्षा, परामर्श र आयोजनाबाट प्रभावित परिवारहरूलाई विभिन्न विकल्पहरूबाट पर्ने असरबारे जानकारी गराएर मात्र उनीहरूकै सहमतिमा कुनै निर्णय लिनुपर्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा जग्गाको बदला जग्गा र सहरी क्षेत्रमा नगदलाई प्राथमिकता दिएर प्रभावित व्यक्तिहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने विकल्प राख्नु पर्छ ।
- खेती योग्य जमिनको क्षतिबाट नराम्ररी प्रभावित हुने जग्गाधनीहरूलाई निजी स्वामित्वमा रहेका उपयुक्त खेती योग्य जमिनको खोजेर खरिद गरी (यदि त्यहाँ सट्टा भर्ना दिन छुट्टयाइएको जग्गा बाँकी छैन भने) सो जग्गा दिने वा नगद क्षतिपूर्ति सहायता दिने दुवै विकल्प दिइनु पर्छ । उनीहरूलाई पुनः स्थापना सहयोग स्वरूप घरको एक जना सदस्यलाई सीपविकासको तालिम लिन पाउने कानुनी हक पनि दिइनुपर्छ ।
- ठाउँ खाली गर्नुभन्दा अगाडि नै (Evacuation) जग्गा लगायत सबै सम्पत्तिको क्षति वापत चालु बजार मूल्यमा पूरै क्षतिपूर्ति रकम भुक्तानी गर्नुपर्छ । घर बनेको जग्गाको हकमा घर अर्को ठाँउमा सार्नु पर्ने भए त्यसै किसिमको जग्गाको प्रचलित भाउका आधारमा नगद भुक्तानी वा त्यति नै साइजको त्यस्तै जग्गा सोधभर्नाका (घर सार्न) लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाइ दिनु पर्छ । घर अन्त सार्नु नपर्ने र घर जग्गामा आंशिक क्षति भएमा जति क्षति हुन्छ त्यतिको नै क्षतिपूर्ति दिनुपर्छ ।
- Tenant (मोही) ले लिएको जग्गामा घर बनेको भए त्यसको नगद क्षतिपूर्ति दिएर त्यसै किसिमको सुहाँउदो अर्को घर खोज्नमा सहयोग गर्नुपर्छ ।

७.३ योग्यता, कानुनी हक तथा मूल्याङ्कन

७.३.१ योग्यता (Eligibility)

अनैच्छिक पुनर्वास बारे विश्व बैंकको नीतिले जग्गाको स्वामित्व भएका र स्वामित्व नभएका (अवैध बसोबासी, अतिक्रमणकर्ता र मोहीहरू) दुवैलाई गुमेको धनमाल पुनः जोगाड गर्न पुग्ने गरी क्षतिपूर्ति र गुमेको आम्दानी र बसोबासका लागि पुनर्वास सहायता दिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । प्रस्तावित आयोजनामा पुनर्वास सहायता तथा पुनःस्थापनाका लागि जग्गा वा अन्य सम्पत्तिको औपचारिक स्वामित्वको अभावले बाधा पर्दैन । अझ यस विषयमा अंगीकार गरिएका सिद्धान्त अनुसार कुनै पनि जोखिमयुक्त वर्गको व्यक्ति प्रभावित भएमा त्यसका लागि विशेष किसिमको मापदण्ड (आधार) बनाएर सहयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । जग्गा अधिग्रहण र पुनः स्थापन र/अथवा संरचना/धनमालहरू (व्यवसाय, घरहरू आदि) को पुनः निर्माणबाट प्रभावित व्यक्तिहरू विभिन्न प्रकारका क्षतिपूर्ति र पुनर्वास सहायता पाउनका लागि योग्य हुन्छन् । यो कुरा प्रभावित व्यक्तिहरूको सामाजिक तथा आर्थिक जोखिमको मात्रा लगायत उनीहरूमा परेको असर, गुमेका धनमालहरूको स्वामित्व र अधिकारको प्रकृतिमा भर पर्दछ । तसर्थ आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरू विभिन्न प्रकारका क्षतिपूर्ति तथा पुनर्वास सहायताको हकदार हुन्छन् जसले उनीहरूलाई परियोजना पूर्वको स्तरमा जीविका पुनःस्थापन गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने छ ।

कानुनी हकको योग्यताको लागि म्याद (Cut Off Date) तोक्दा तथ्याङ्क संकलनका लागि सर्भेक्षण सम्पन्न गरिएको मिति र सार्वजनिक रूपमा यसबारे सूचना गरेपछिको मिति हुन्छ ।

यसरी निर्धारण गरिएको मिति (Cut Off Date) भन्दा पछि अतिक्रमण गर्ने व्यक्तिहरू क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै किसिमका पुनर्वास सहायताको हकदार हुनेछैनन् ।

सडक निर्माणको योजना तर्जुमा र डिजाइनको अवधिमा सडकको विस्तार, पुनःस्थापनाको (पुनःनिर्माण) कारणले जग्गा, व्यक्ति तथा सम्पत्ति र साधनस्रोतहरूको पहुँचमा पर्ने प्रभावहरूलाई न्यूनतम गर्ने प्रयास गरिनेछ । तर जग्गा अधिग्रहणले समुदाय र सम्पत्ति अथवा जग्गा वा सम्पत्तिमा समुदायको पहुँचमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने भएमा त्यस्तो अवस्थामा पुनर्वास तथा नगद क्षतिपूर्ति भुक्तानी विश्व बैंकको कार्य संचालन नीति (OP 4.12) र नेपाल सरकारको जग्गा अधिग्रहण ऐन २०३४ (१९७७) तथा सार्वजनिक सडक ऐन २०३१ (१९७५) अनुसार दिइने छ ।

नेपाल सरकारको जग्गा अधिग्रहण निर्देशिकामा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको यस विषयको कामको प्रक्रियामा अपनाउनु पर्ने ३१ ओटा चरणहरू अध्याय ३ को तालिका ३.१ मा उल्लेख गरिएका छन् ।

७.३.२. हक अधिकारको रूपरेखा :

व्यक्तिगत वा सामुदायिक सम्पत्तिहरूको अधिकरणबाट यस योजनाले सम्पत्तिवाला र त्यसलाई उपभोग गरी बस्ने व्यक्तिहरू, उनीहरूका आश्रित (सन्तति समेत) र सामुदायिक समूहहरूलाई प्रभावित पार्नेछ । यस अनुरूप कानूनीहक दावी नीतिले क्षतिपूर्ति र/वा पुनर्स्थापना गर्नु पर्ने दाबेदारलाई पनि व्यक्ति (जस्तै प्रभावित व्यक्तिहरू र तिनका परिवार) र समूह गरी दुई किसिममा छुट्टयाएको छ । प्रभावित भएका दुवै किसिमका व्यक्ति र समूहहरूको कानूनी हकदावी उनीहरूले व्यहोर्नु परेको क्षतिको किसिम र हद (Level) का आधारमा निर्धारित हुनेछ । हकदावीको दाबेदार (Unit) र क्षतिको किसिममा आधारित भएर तयार पारिएको कानूनीहक दावीको रूपरेखा टेबुल ७.२ मा विस्तृत रूपमा दिइएको छ ।

नेपालमा हाल निम्न प्रकारले कानूनी हक दावीको प्रयोग भै रहेको छ^१ :-

जग्गामा कानूनी अधिकार भएका व्यक्तिहरू (भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ (१९६४) अनुसार जसको भूमि माथि परम्परागत पुरातन अधिकार वा मोहीको अधिकार छ त्यस्ता व्यक्तिहरू) ले निम्न सुविधा उपलब्ध गर्ने छन् :-

- मोही लागेको जग्गाको हकमा जग्गामा मूल्याङ्कन गरिएको कुल रकमको ५० प्रतिशत रकम जग्गा धनीलाई र ५० प्रतिशत रकम मोहीलाई भुक्तानी दिइनेछ ।
- तथ्याङ्क लिने काम शुरू गर्दा जग्गामा कानूनी अधिकार नभएका व्यक्तिहरू पनि यस्तो जग्गा वा सम्पत्तिमा कानून अधिकार वा हक प्रमाणित गर्न सक्ने आधार लिएर बसेका छन् । यस्ता व्यक्तिहरू कानूनी हक सम्बन्धी पर्याप्त प्रमाण लिएर जिल्ला अधिकारी (मालपोत अधिकारी) बाट लालपुर्जा प्राप्त गर्न पर्खि रहेका छन् । यस्ता सबै व्यक्तिहरू सम्पत्ति सट्टाभर्ना गर्न लाग्ने पूरै रकम क्षतिपूर्ति पाउनका लागि पूर्ण हकदार मानिने छन् ।

^१ हाल राष्ट्रिय योजना आयोगमा नयाँ पुनर्स्थापना नीति छलफलमा रहेको छ र यो स्वीकृत भएपछि हालको कानूनीहक दावी अधिकारको तालिकामा केही परिवर्तन आउन सक्नेछ

- अस्थाई रूपले जग्गा उपभोग गरिरहेका वा भाडामा (Lease) कुनै व्यक्ति समुदाय र निजी वा सार्वजनिक संघ संस्थाबाट लिखित अनुमति लिएर वा करार सम्भौता गरी लिएको जग्गाको हकमा भने जग्गाको क्षतिपूर्तिको कानूनी हक भाडा वा करारको सम्भौता अनुसार हुनेछ ।
- आफूले भोग चलन गरेको जग्गामा कुनै प्रमाणित कानूनी अधिकार वा हक दैयाको आधार नभएका तर जग्गा उपभोग (कब्जा) गरिरहेका व्यक्तिहरू जस्तै बलजफती कब्जा गर्ने, स्वामित्व विवाद भएकाहरू आदि उनीहरूले नेपाल सरकारको कानून र नियमावली अनुसार कुनै मुआब्जा पाउने छैनन् । तैपनि यस्ता व्यक्तिहरू गरिव र अशक्त छन् भन्ने धारणा राखेर आयोजनाले उनीहरूको वालीनालीको प्रचलित बजारमूल्य र घरटहराको प्रतिस्थापनाका लागि लाग्ने पुरै रकम क्षतिपूर्ति दिनेछ । गरिव र जोखिमयुक्त (Vulnerable) व्यक्तिहरू जोसँग अरू जग्गा छैन आयोजनाले त्यस्ता प्रभावित व्यक्तिहरूलाई जग्गा उपलब्ध गराएर त्यसमा अस्थायी वा मोहीले पाउने जग्गाको अधिकार दिनुका साथै उनीहरूलाई पुनः अर्को ठाँउमा सारेर स्थापित गर्नका लागि भत्ता र पुनर्वासका लागि अन्य किसिमका व्यवस्था गर्न प्रयास गर्नु पर्छ । आयोजनाले गरिव र जोखिमयुक्त व्यक्तिलाई जग्गा वा अरू वैकल्पिक व्यवस्था नगरेसम्म जग्गा नहुने (भूमिहीन) प्रभावित व्यक्तिलाई विस्थापित गरिने छैन ।
- परियोजनाका कारण गुठी, सार्वजनिक र सामुदायिक क्षेत्रका जग्गा पनि क्षति हुन सक्दछन् । यदि अधिग्रहण गरिने जग्गा गुठीको हो भने गुठी कर्पोरेशन ऐन २०३३ (अध्याय ३ मा हेर्नोस) को प्रावधान अनुसार व्यवस्था गरिने छ । सार्वजनिक र सामुदायिक जग्गाको हकमा परियोजनाले जग्गाको सट्टा जग्गा वा सर्वसम्मतिको आधारमा नगद उपलब्ध गराउने छ ।

टेबल ७.२ : कानूनी हक अधिकारको तालिका

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
१. कृषि, आवासीय, व्यापारिक, चरन र वन क्षेत्रको जग्गा			
१.१ कुनै पनि किसिमको स्वामित्वमा भएको निजी जग्गाको नोक्सानी	<ul style="list-style-type: none"> ▪ दर्तावाल ▪ अतिक्रमणकर्ता/सार्वजनिक जग्गा जवरजस्ती कब्जा गर्ने व्यक्ति 	<ol style="list-style-type: none"> १) सट्टा भर्ना गर्ने पूर्ण मूल्यमा मुआब्जा दिनु वा २) छरछिमेकमा त्यति नै क्षेत्रफल र त्यतिनै उत्पादन हुने र जग्गाधनीलाई चित्त बुझ्ने जग्गा उसको नाममा दर्ता गरी दिनु । ३) यदि वरपर जग्गा उपलब्ध छैन भने मुआब्जाको रूपमा पुरा सट्टाभर्नाको मूल्य प्रचलित बजार भाउ वा सरकारी दरमध्ये जून बढी छ त्यही दिनु । ४) जोखिमयुक्त (Vulnerable) समूहहरूका हकमा जग्गाका लागि जग्गा नै दिन प्राथमिकता दिनु पर्छ । ५) अतिक्रमणकर्ता/जवरजस्ती कब्जा गरी बस्ने प्रभावित व्यक्तिहरूले निर्धारित मितिभन्दा तीन वर्ष पहिले देखि जग्गा कमाइ आएको भए त्यस्ता व्यक्तिलाई ऐलानी वा सरकारी जग्गा उपलब्ध भए जग्गा नै 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ असर पर्ने हरेक गा.वि.स.मा रहेका ऐलानी जग्गाको सूची आवश्यक छ । ▪ प्रभावित र जग्गावालाहरू र नोक्सान भएका जग्गाको क्षेत्रफलको विवरण आवश्यक छ । ▪ अधिग्रहण गर्नुभन्दा ३५ दिन अगावै खाली गर्न सूचना दिइने छ । ▪ यदि गम्भीर रूपले प्रभावित जग्गाधनीले महत्वपूर्ण नगद रकम मुआब्जा पाई भुक्तानी पाएको १ वर्ष भित्र त्यसै किसिमको जग्गा खरिद गर्छ भने जग्गामा लाग्ने सबै रजिष्ट्रेसन दस्तुर, करहरू र महशुल आयोजनाबाट नै व्यहोरिने छ । ▪ नगदमा दिइने मुआब्जा अवस्था हेरी नगद वा चेकको रूपमा जग्गावालाको इच्छा अनुसार दिइने छ । ▪ मुआब्जा रकम न्याय संगत होस् भनेर मुआब्जा दिनका लागि मुआब्जाका दरहरू निर्धारण गर्ने काम १ वर्षभन्दा अगाडी गरिनु हुदैन ।

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		दिनुपर्छ । निर्धारित मितिभन्दा पछाडी भोग चलन गर्दै आएको भए त्यस्तालाई नोक्सानीको कुनै मुआब्जा दिइदैन ।	
1.2 मोहीयानी जग्गाको नोक्सानी	<ul style="list-style-type: none"> लिखित सम्भौता अनुसार जग्गाधनी र मोही (हालसम्मको प्रचलनमा यो छ र २०५८ वि.सं. को संशोधित भूमि सुधार ऐन वमोजिम कार्यवाही गर्नुपर्छ ।) भाडावाला/ठेकामा लिने व्यक्ति 	<ol style="list-style-type: none"> जग्गाधनी र मोही दुवैले जग्गाको ५० प्रतिशत मुआब्जा पाउँछन् (संशोधित भूमि सुधार ऐन २०५८ वि.सं. अनुसार) । दर्ता नभएका मोही/भाडावाल/ठेकामा लिने व्यक्तिले जग्गाको नोक्सानीको मुआब्जा पाउँदैनन् । तर उनीहरू जग्गामा लागेको वालीको मुआब्जा पाउँछन् । 	<ul style="list-style-type: none"> भाडावाल/ ठेकवालाले वाली साभेदारीमा लगाउने गरेका अवस्थामा मुआब्जाको वितरण पनि उनीहरू बीचको सम्भौता अनुरूप गरिने छ ।
1.3 गुठीको नोक्सानी	<ul style="list-style-type: none"> गुठी संस्थान ऐन २०३३ अनुसार अधिकारवाला व्यक्ति/ संस्था र मोही 	<ol style="list-style-type: none"> गुठी संस्थान ऐन २०३३ अनुसार हुने । 	
1.4 व्यक्तिगत अस्थाई क्षति	<ul style="list-style-type: none"> जग्गाधनी मोहीहरू र जमिन्दार दुवै वरावर हकदार हुन्छन् (जस्तै ५०%) त्यसैले यसलाई व्यक्तिगत जग्गा सरह मानिने छ । 	<ol style="list-style-type: none"> अस्थाई अवधिको अधिकरणका लागि वाली, जग्गाको उत्पादन र अरू सम्पत्तिहरूको नोक्सानीको क्षतिपूर्ति दिइने छ । सम्पत्तिमा भएको अरू किसिमको हानि वा क्षति वापत मुआब्जा वा अस्थाई अधिकरणका लागि ठेकेदारले जग्गावालासँग भाडा दररेट तय गरे 	<p>जग्गाधनी/हकदार पक्षले निम्न विवरण खुलाएर अस्थायी प्रयोगको करार सम्भौता गर्नु पर्छ :</p> <ul style="list-style-type: none"> प्रयोगको अवधि वाली नालीको हानि नोक्सानी वापत दिनु पर्ने रकम हिसाब गर्ने शर्त र अवस्था क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्ने अवधि जग्गाको संरक्षण र पुनस्थापनाका

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		<p>वमोजिम गर्ने ।</p> <p>4) ठेकेदार र आयोजनाले यो निश्चित गर्नु पर्छ कि प्रभावित व्यक्ति वास्तवमा जग्गाधनी होइन तर अधिकरणबाट प्रभावित भएको हो र उसले अस्थाई अवधिका लागि मुआब्जा पाउने छ ।</p> <p>5) अस्थाई अधिकरण भएको जग्गा अस्थाई प्रयोगको अवधिको समाप्ति पछि जग्गाधनीलाई पहिले कै अवस्थामा ल्याएर जग्गा फिर्ता गरिने छ वा सहमति भए अनुसार सुधार गर्नु पर्छ ।</p>	<p>उपायहरू</p> <p>उक्त जग्गा जग्गाधनीलाई अस्थाई अधिकरणको अन्त पछि सुधार गरी पहिले कै अवस्थामा ल्याएर बुझाईनेछ ।</p>
२. रूख विरूवा र वालीहरू			
<p>2.1 रूख विरूवा र बाह्रमासे वालीको क्षति</p> <p>2.2 छोटो अवधिको वालीको विनाश</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ दर्तावाला ▪ भाडावाला/जोतहाहरू, जसले जग्गाधनीसँग सम्झौता गरेका छन् । ▪ सार्वजनिक जग्गामा जबरजस्ती कब्जा गर्ने/ अतिक्रमण गर्ने भूमिहीन व्यक्ति 	<p>1) वाली भित्र्याउन अग्रिम सूचना दिने</p> <p>2) वाली भित्र्याउन सम्भव नभएको ठाँउमा मौजुदा वालीको खुद मूल्य</p> <p>3) छोटो समय रहने वालीको मूल्य</p> <p>बार्षिक उत्पादनको आधारमा तय गरिनेछ । जुनवाली धेरै वर्ष रहन्छ त्यसलाई भविष्यमा हुने उत्पादनको क्षतिको आधारमा मुआब्जा हिसाब गरिन्छ । यसरी मूल्याङ्कन गर्दा फलफूल र डालेघाँसको रूखहरूको</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ बोट विरूवाका जातजातिहरूको सूची तयार गर्ने । ▪ जग्गाधनी, वर्षभर नरहने वाली र वाली लागेको क्षेत्रफल (यदि आवश्यक भए) को सूची तयार गर्नु पर्छ । ▪ प्रभावित व्यक्तिहरूलाई ३-६ महिना अगावै वाली भित्र्याउन सूचना दिनु पर्छ । सूचना दिए पछि लगाइएका वालीको मुआब्जा दिइने छैन । ▪ वालीको नोक्सानी रोक्नका लागि वाली

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		५ वर्ष काठ/दाउरा रूख र अन्य वर्षभरि रहने वाली ३ वर्षको वार्षिक उत्पादनको आधारमा बजार भाउ अनुसार मुआब्जा दिइनेछ।	<p>नलाग्ने मौसममा निर्माण काम गर्ने गरी कार्य तालिका बनाउनु पर्छ।</p> <ul style="list-style-type: none"> जिल्ला कृषि र वन कार्यालय संग सम्पर्क गरी मुआब्जा निर्धारण समिति (CFCS) ले वाली, रूख-विरूवा र बाँसको बजार मूल्य तय गर्नेछ। जुन ठाउँमा जग्गाधनी र मोही बीच साभेदारीमा वाली लगाउने सम्झौता भएको छ। त्यहाँ त्यसै अनुरूप मोही/भाडावाल/ ठेक्कापट्टावाल र जग्गाधनीले भाग पाउने गरी मुआब्जा रकम भाग लगाई दिनु पर्छ। कुनै सामान भएमा त्यस्तो सामानको मूल्य मुआब्जा रकमबाट घटाईदैन। बरु त्यस्तो सामानलाई पत्रु मानेर मूल्याङ्कन गरी सो अनुसारको रकम क्षतिपूर्ति दिइन्छ।
३. घरहरू, टहराहरू र अन्य आधारभूत संरचनाहरू			
<p>३.१ आफ्नै घर र निजी स्वामित्वमा भएका अन्य संरचनाहरूको नोक्सानी</p> <p>३.२ व्यापारिक संरचना (पूर्वाधार) को</p>	<ul style="list-style-type: none"> पूर्ण दर्तावाला मोही/भाडावाल/ ठेक्कावालको आफ्नै आवास जबरजस्ती कब्जा गरी बस्ने भूमिहीन व्यक्ति सार्वजनिक जग्गामा 	<p>१) कुनै पनि घाटा नपर्ने किसिमले पुरै वा आंशिकरूपले घर र अरु संरचनाहरू निर्माण गर्न लाग्ने निर्माण सामग्री (पुनस्थापन मूल्य) क्षतिपूर्तिको रूपमा दिइनेछ। घरटहराको मूल्याङ्कन गर्दा हास</p>	<ul style="list-style-type: none"> घर र टहराहरूको बजार मूल्य अनुसार लाग्ने रकम मुआब्जा निर्धारण समितिले स्थानीय दक्ष जनशक्तिको परामर्शबाट निश्चित गर्नेछ। स्थानीय परामर्श फोरम (L.C.F.)/ प्रभावित व्यक्तिका प्रतिनिधिबाट मुआब्जा रकमको छिनो

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
नोक्सानी	अतिक्रमण गरी बस्ने व्यक्ति	<p>कट्टी गरिदैन ।</p> <p>२) हरेक विस्थापित घरपरिवारले विस्थापन भत्ता पाउने हुन्छ, जो घरधुरी (HH), सदस्य संख्या, प्रतिव्यक्ति आय वा न्यूनतम ज्यालाका आधारमा दिइन्छ ।</p> <p>३) हरेक घरधुरीले खुद लागेको रकम ढुवानी खर्च वापत पाउने छ ।</p> <p>४) तर घर र व्यापारिक संरचनाको नोक्सानी वाहेक ठाँउसारी गर्दा कुनै भाडा वा थप सहयोग दिइने छैन ।</p> <p>५) पहिले कै अवस्थाको जीविकोपार्जन कायम गर्न जोखिमयुक्त घरपरिवारहरूले मात्र पुनर्वास सहायता पाउनेछन् ।</p> <p>६) प्रभावित भएका प्रत्येक विस्थापित व्यापारिक घरधुरीलाई एक पटकमा एकमुष्ट व्यापारको प्रकृति हेरी सहयोग दिइनेछ । यसरी सहयोग दिँदा केस हेरी व्यवसायको प्रकृति हेरी न्यूनतम एक महिनाको आम्दानी बराबरको रकम दिइनेछ । आवश्यक परेको खण्डमा न्यूनतम</p>	<p>फानो गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ एक पटकमा एकै आवासीय क्षेत्रका १० वा सो भन्दा बढी घरधुरी विस्थापित भएमा र यदि ती घर परिवारहरू महत्वपूर्ण रूपले प्रभावित भएका हुन् र उनीहरूले सामूहिक पुनर्वासस्थलको चाहना गरेमा औपचारिक रूपमा नै पुनर्वास योजना शुरू गरिने छ । ▪ अन्य संरचनामा चर्पी, टहरा, पर्खाल, छेकवार, पानीघट्ट, बर्कशप आदि पर्दछन् । ▪ वस्तुहरूका हकमा जर्ती मूल्य बराबरको क्षतिपूर्ति दिइन्छ । यो रकम अन्य मुआब्जाको रकमबाट घटाइन्छ ।

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		<p>दैनिक ज्यालादरलाई क्षतिपूर्ति रकमको हिसाब गर्ने आधार मानिने छ ।</p> <p>७) व्यापारिक पूर्वाधार अन्यत्र सार्नु पर्दा एक पटकमा एक महिनाको भाडा बराबरको रकम विस्थापन सहयोग स्वरूप दिइने छ ।</p> <p>८) भाडामा दिइएको घरको सन्दर्भमा घरधनी नै भाडासम्बन्धी भत्ता पाउनका लागि हकदार हुनेछन् ।</p> <p>९) अस्थाई अधिकरणको लागि लिएको जग्गामा भएका घर टहराको हानि नोक्सानी भएमा त्यसको मर्मत गरी पहिले कै अवस्थामा ल्याउन लाग्ने क्षतिपूर्ति रकम दिइनेछ ।</p>	
३.३ भाडामा भएको वासस्थानको हानि	<ul style="list-style-type: none"> भाडावाल/ठेक्कामा लिने व्यक्ति 	(७), (८) र (९)	<ul style="list-style-type: none"> दर्ताबिना बसोबास गर्ने व्यक्तिहरू (जबरजस्ती/ अतिक्रमण गरी) यसरी गैरकानूनी/अनधिकृत रूपमा सार्वजनिक जग्गामा बसे वापत कुनै पनि क्षतिपूर्तिको लागि हकदार मानिने छैनन् । आर्थिक नोक्सानी भोगेका जबरजस्ती अतिक्रमण गरी बस्ने जोखिमयुक्त वर्गका व्यक्तिहरूलाई जोखिमयुक्त समूह सरहको सहायताको हकदार मानिनेछ, जसको

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
			<p>मूल्याङ्कन क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिबाट तोकिएको दरमा गरिने छ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> भाडावाला/ठेक्कापट्टावाला, व्यक्ति घर टहराका क्षतिपूर्तिका हकदार मानिने छैनन् तैपनि यदि यस्ता टहराहरू उनीहरूबाट बनाईएको भए उनीहरू क्षतिपूर्तिको हकदार हुनेछन् वा ठेक्कामा व्यवस्था गरिए अनुसार हुनेछ ।
3.4 अन्य आधारभूत घरबास सम्बन्धी सुविधाहरू	<ul style="list-style-type: none"> दर्तावाला मोही/ठेक्कावाला दर्तावाला/भाडावाल जबरजस्ती कब्जा गर्ने भूमिहीन व्यक्ति र सार्वजनिक जग्गामा अतिक्रमण गर्ने अन्य व्यक्ति 	<p>1) यदि त्यहाँ विद्युत, टेलिफोन लाइन, टि.भि. केबुल लाइन, पिउने पानी र अरू आधारभूत सुविधा भएमा ती सुविधाहरू अन्यत्र सार्न (स्थापना गर्न) लाग्ने पूरै रकम दिने</p>	<ul style="list-style-type: none"> यस्ता घरधुरीहरूलाई पुनस्थापना भएका नयाँ ठाउँमा सुविधाहरू सारेर लैजाने व्यवस्थाका लागि वा उनीहरूलाई सरेर आएको (नयाँ) ठाँउको भै रहेको सुविधा प्रयोग गर्ने अनुमति दिन सम्बन्धित अधिकारीलाई अनुरोध गर्ने ।
४. सामुदायिक र सांस्कृतिक सम्पत्ति/सुविधाहरू			
4.1 सामुदायिक भवन/सांस्कृतिक सम्पदाका संरचनाहरूको नोक्सानी	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय समुदाय/उपभोक्ता समूह 	<p>1) प्रभावित भएका सामुदायिक र सांस्कृतिक सम्पत्तिहरूको पुनस्थापनाका लागि नगद क्षतिपूर्ति दिने ।</p> <p>2) प्रभावित भएका सामुदायिक भवनहरूको कम्तीमा पुरानै अवस्थामा पुनस्थापना गर्ने वा प्रभावित समुदाय र सम्बन्धित</p>	<ul style="list-style-type: none"> सामुदायिक स्रोतहरू/ सुविधाहरूमा स्कूल, मन्दिर, गुम्बा धार्मिक रूख, चिहान, घाट, प्रतीक्षालय, सामुदायिक हल, आदि पर्दछन्, जो स्थानीय समुदाय/सामुदायिक आधारमा खोलिएका संस्थाहरूबाट स्थापित गरिएका छन् ।

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		अधिकारीहरूको परामर्शबाट छनोट गरिएको क्षेत्रमा संरचनाको पुनर्निर्माण गर्ने । ३) परियोजना सुरु गर्नु अगाडी नै जहाँ आवश्यक पर्दछ पुर्नस्थापना गर्ने अथवा यसबारे समुदायको परमर्शबाट निधो गरिने ।	
4.2 जग्गाको नोक्सानी	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय सामुदायिक उपभोक्ता समूह 	१) सामुदायिक स्रोतहरूमा पहुँच गराउने माध्यमको पुनस्थपना	<ul style="list-style-type: none"> जिल्लामा भएका मालपोत कार्यालय र सम्बन्धित नगरपालिका/गा.वि.स.लाई सहयोगका लागि अनुरोध गरी आसपासको क्षेत्रमा पुनर्वासका लागि जग्गाको पहिचान गरिने छ ।
4.3 निर्माण कार्यबाट सामुदायिक वन र अन्य प्राकृतिक स्रोतहरूको विनाश	<ul style="list-style-type: none"> वन उपभोक्ता समूह/अन्य सम्बन्धित समूह 	<ul style="list-style-type: none"> १) रूख कटानका कारण भएको भू-क्षयमा कमी ल्याउने प्रयास गरिने छ र भिरालोलाई सुहाउने जैविक ईञ्जिनियरिङ्ग (Bio-Engineering) र वनस्पति लगाई मजबूत बनाइने छ । २) सडक निर्माणका कारण वन क्षेत्रको सामुदायिक जग्गामा पर्न गएको क्षतिलाई जिल्ला वन कार्यालयको नियमावली र अन्य विषय सहित त्यस्ता संरचनालाई पूर्ववत् अवस्थामै ल्याउनका लागि अन्यत्र 	<ul style="list-style-type: none"> रूख विरूवाहरूको प्रजाति अनुसार सूची राख्ने र आवश्यकताको पहिचान गरी भएका वनस्पति बचाई राख्ने । कार्टिका रूखका लागि क्षतिपूर्ति दिने । क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा रूखको किसिम, उमेर र उत्पादन क्षमताका आधारमा वन कार्यालय र वन उपभोक्ता समूहसँग छलफल गरेर निर्धारण गर्ने । क्षति कम गर्न वन विभागलाई आवश्यक कार्यवाही गर्न अनुरोध गर्ने ।

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		<p>सानै वा पहिलेकै ठाउँमा वृक्षारोपण गर्ने ।</p> <p>३) प्रभावित व्यक्तिहरूलाई जंगलबाट उपलब्ध गर्ने सरसामान समयमा नै भित्र्याउन अग्रिम सूचना दिने ।</p> <p>४) काटिएका रूख वापत वन उपभोक्ता समूहलाई क्षतिपूर्ति दिने ।</p>	
५. विस्थापन सहयोग			
५.१ घरवारहरूको विस्थापन	<ul style="list-style-type: none"> ▶ दर्तावाल ▶ मोही/ठेक्कापट्टावालहरू, भाडावाल ▶ भूमिहीन अवैध वसोवासीहरू/ सार्वजनिक जग्गाका अतिक्रमणकर्ताहरू 	<p>१) प्रत्येक विस्थापित घरवार एक आवास (Housing) विस्थापन सहयोगको हकदार हुनेछ ।</p> <p>२) विस्थापित भाडावाल (Renter) /पट्टावाल भाडामा दिएको डेरा गुमेकोले त्यसको लागि भाडा सम्बन्धी भत्ताको हकदार हुनेछन् ।</p> <p>३) आंशिक क्षतिबाट प्रभावित घरवारहरू जुन मर्मत गर्न सकिन्छ, उनीहरू मर्मत अनुदानको हकदार हुनेछन्, पुनःस्थापन अनुदान होइन ।</p> <p>४) व्यवसाय विस्थापित भएका प्रत्येक</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ प्रत्येक विस्थापित परिवारले गरिवीको रेखा निर्धारण गर्ने दुई महिनाको आय वरावर (Housing) विस्थापन अनुदान पाउनेछन् । ▶ भाडामा बसिरहेका परिवार विस्थापित भएमा उनीहरूले ३५ दिनको अग्रिम सूचना पाउने छन् वा गरिवी रेखा निर्धारण गर्ने आय को दरमा ०.५ महिनाको भाडा भत्ताका साथै हुवानी सहायता आयोजनाबाट पाउनेछन् । ▶ पुनः स्थापन अगावै सहयोग रकम भुक्तानी गरिने छ । ▶ पुनः स्थापन सामग्रीको मूल्य र श्रम मूल्यका आधारमा आंशिक क्षतिको हिसाब गरिने छ ।

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
५.२ व्यवसायिक पूर्वाधारको विस्थापन		परिवार व्यावसायिक संरचनाको क्षतिको लागि व्यवसाय विस्थापन अनुदानको हकदार हुनेछन् ।	<ul style="list-style-type: none"> ▶ बाली उत्पादनमा बाधा परेको कारण दिइने सहयोग निम्न अवस्थामा लागु हुने : <ul style="list-style-type: none"> - जम्मा ०.२५ हेक्टर र सोभन्दा कम जग्गा भएका परिवारहरू जसले आफ्नो कुल जग्गाको १०% भन्दा बढी गुमाउँछ । - ०.२५ हेक्टर भन्दा माथि जग्गा भएका परिवारहरू जसले आफ्नो जग्गाको २५% भन्दा बढी गुमाउँछ । - LCFs (स्थानीय परामर्श समूह) सित सहकार्य गरी गरिएको मूल्याङ्कनबाट बालीको उत्पादनको मात्रा नराम्ररी प्रभावित भएको देखिएका परिवार । - बाली लगाउनमा परेको बाधाका लागि सहयोग दिदाँ अधिग्रहण गरिएको वर्षमा प्रकाशित जिल्ला/गा.वि.स.को उत्पादन आँकडा, जमिनको प्रकार तथा बालीको बजार मूल्यका आधारमा गुमेको जमिनको एक मौसमको उत्पादन बराबर हुनेछ ।
५.३ ढुवानी अनुदान		<ul style="list-style-type: none"> ब) प्रत्येक विस्थापित परिवार उनीहरूका आफ्ना सामानहरू सार्न ढुवानी सहायताको हकदार हुनेछन् । ब) खेती गर्ने काममा असामान्य रूपले बाधा परी प्रभावित भएका परिवारलाई बालीमा आएको अवरोध बारेको सहयोग । 	
५.४ खेतीमा अधिक विनाश			
६. सामुहिक क्षतिहरू, जोखिमयुक्तता तथा पुनस्थापनाका उपायहरू			
६.१ आयोजनाको कारणले	सडकको आसपासमा बस्ने	१) पुनःस्थापना सहायता जस्तै	▶ स्थानीय परामर्श समिति (ICF) तथा नागरिक

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी/आयस्रोतको हानी (भरिया तथा अन्य कामदारहरूको रोजगारी)	मानिसहरू जो परियोजनाबाट नकारात्मक रूपमा प्रभावित भएपनि उनीहरूको धनमाल गुमेको छैन ।	<p>आयोजनाको प्रभाव, वैकल्पिक क्षतिपूर्ति र जोखिमसँग सम्बन्धित सूचना सम्प्रेषण ।</p> <p>२) सम्भव भएसम्म आयोजनाको निर्माण काममा रोजगारी दिन प्राथमिकता दिने ।</p> <p>३) तत्कालीन आर्थिक गतिविधिहरू र ती गतिविधिहरू सुधार गर्न सकिने सम्भावना हेर्ने र आयआर्जनका वैकल्पिक अवसरहरू बारेको पनि संभावना हेर्ने ।</p> <p>४) परामर्श दिने/सूचना सम्प्रेषण/रोजगारी अभिवृद्धिका लागि सीप विकास तालिम/विविधिकरण र संभव भएका अन्य टेवामूलक सहयोग</p> <p>५) अदक्ष कामदारहरूका रूपमा</p>	<p>समाजसँग परामर्श गरेर आयोजनाका मुख्य प्रभावद्वारा नराम्रोसँग प्रभावित हुने परिवारको सूची तयार गर्नुपर्छ र यसमा निम्न समूह तथा व्यक्ति समावेश हुनु पर्छ :</p> <ul style="list-style-type: none"> - भरिया तथा गाडी बाहेक अन्य साधनबाट ढुवानी गराउने ढुवानीकर्ताहरू - जातीय र पेशावर जातका मानिसहरू - बृद्ध मानिस घरमूली भएका परिवारहरू र अपाङ्ग सदस्य भएका परिवार - महिलाद्वारा चलाइएका गरिव परिवारहरू - गरिव भूमिहीन परिवारहरू तथा अवैध वसोवासीहरूमा पनि सबैभन्दा गरिव <p>▶ जोखिममुक्त समूहहरूलाई विशेष ध्यान दिएर स्थानीय महिला वासिन्दाहरूका लागि रोजगारीको कोटा निर्धारण गरी यस विषयलाई निर्माणकामको ठेक्का शर्तको दफामा समावेश गर्ने ।</p>

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		रोजगारी दिदां हाल स्थापित कम्तीमा ३३% महिला सहभागिता हुनु पर्ने व्यवस्थालाई अनिवार्य बनाउने ।	
६.२ परियोजनाले प्रत्यक्ष रूपमा गराएको धनमालहरूको तीव्र क्षति, र अप्रत्यक्ष रूपमा सिर्जना गरेकोले उग्र प्रभाव	<ul style="list-style-type: none"> ▶ विशेष प्रभाव परेका परिवारहरू/प्रभावित व्यक्तिहरू ▶ जोखिमयुक्त वर्गका घरधुरी ▶ १६ वर्षभन्दा माथिका प्रभावित परिवारिक सदस्यहरू 	<ol style="list-style-type: none"> १) परियोजना प्रभावहरू, वैकल्पिक क्षतिपूर्तिको व्यवस्था र जोखिमहरू तथा पुनर्वासका विभिन्न विकल्पहरूसँग सम्बन्धित सूचना सम्प्रेषण (आवश्यकता अनुसार) २) बचत योजना र नगद व्यवस्थापनका लागि प्राविधिक समर्थन ३) सम्भव भएसम्म सडक निर्माण कार्यमा सिर्जना हुने रोजगारीका अवसरहरूमा प्राथमिकता दिने । ४) हालका आर्थिक गतिविधिहरूको मूल्याङ्कन गरी तथा ती गतिविधिहरूमा सुधार 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ पुनर्वासका उपायहरू धनमाल नगुमाए पनि परियोजनाबाट विशेष प्रभाव परेका व्यक्तिहरू तथा परियोजना क्षेत्र वरिपरिका जोखिमयुक्त समुदायहरूमा लक्षित गरिनेछ । ▶ सडक निर्माण सम्बन्धी तालिम र कामदारहरू नियुक्त गर्ने कुराहरू ठेकेदारको ठेक्काको शर्तमा समावेश गरिनेछ । ▶ कृषि तथा वनसँग सरोकार राख्ने सम्बन्धित संस्थाहरूलाई आवश्यक परेमा वन तथा कृषि कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सहयोगको लागि अनुरोध गरिने छ । यसका लागि लाग्ने सबै खर्च परियोजनाले व्यहोर्ने छ ।

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		<p>गर्ने संभावना बारे विचार गर्नुका साथै आय आर्जनका वैकल्पिक अवसरहरूको पनि आँकलन गर्ने ।</p> <p>५) रोजगारी र/अथवा जीविकोपार्जनको अवसर प्राप्त गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने कार्यक्षमता अभिवृद्धि गर्ने तालिमको व्यवस्थाबाट गरिने सहायता</p> <p>६) आयोजनाले तालिम कार्यक्रम यकिन गरेर तालिम दिने संस्थाहरूको खोजी गर्नेछ । तालिम वापत भुक्तानी गर्दा सम्बन्धित संस्थालाई नै प्रत्यक्ष भुक्तानी गरिनेछ । अथवा परियोजना आफैले यसको रोकथामका लागि उपयुक्त कार्यक्रमको व्यवस्था गर्नेछ ।</p> <p>७) जोखिमयुक्त समुदाय विकास योजनाको कार्यान्वयनबाट</p>	

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
		सहायता	
७. निर्माण अवधिमा हुने क्षतिहरू :			
७.१ कुनै पनि प्रकारको निजी तथा सार्वजनिक सम्पत्ति	▶ कानुनी हक भएका व्यक्तिको सबै वर्ग	१) सार्वजनिक तथा निजी सम्पत्तिहरूको अनावश्यक क्षति नहोस् भन्नका लागि ठेकेदारले बढी सावधानी अपनाउनु पर्छ । २) निर्माण कार्यबाट जहाँ सार्वजनिक तथा निजी सम्पत्तिमा क्षति पुग्दछ, त्यहाँ प्रभावित पक्षहरूलाई बाली तथा रूखहरूको क्षतिको लागि तुरुन्त क्षतिपूर्ति दिइनेछ र क्षतिग्रस्त भूमि, संरचना तथा पूर्वाधारहरूलाई पहिलेको अवस्थामा तुरुन्त पुनः स्थापना गरिनेछ ।	▶ जग्गा अधिग्रहण गर्नु पर्ने अरू विषयका कानुनी हक नीति यसका लागि पनि लागू हुनेछ ।
८. सरकारी सम्पत्तिहरू			
८.१ पूर्वाधार र सुविधाहरूको क्षति	▶ सम्बन्धित निकाय	१) सुविधाहरूको मर्मत वा प्रतिस्थापन गरिने छ ।	▶ सम्बन्धित विभाग वा मन्त्रालयसँग परामर्श गरेर काम थाल्ने
८.२ वन क्षेत्रको क्षति	▶ वन विभाग	१) वृक्षारोपण गरेर रोकथाम	▶ पहिलेकै किसिमको वृक्षवनस्पति कायम राख्ने तर्फ विचार गरिने

नोक्सानीको किसिम	हक अधिकारको आधार	मुआब्जा/क्षतिपूर्ति नीतिको विवरण	कार्यान्वयनका पूर्व शर्त/प्रक्रियाहरू
			▶ वन विभागसँगको परामर्शमा काम थालिने ।

७.४ प्रभावित सम्पत्तिको मूल्याङ्कन :

सर्भेक्षण टोलीद्वारा पहिचान गरिए अनुसार प्रभावित हुने सबै सम्पत्तिहरूको ठीकसँग अभिलेख राखिने र सरोकारवाला व्यक्तिहरूको उपस्थितिमा रूजु गरिने छ । सम्पत्तिको विवरण तयार गर्न गरिएको सर्भेक्षणको विस्तृत विवरण परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको पुनःस्थापना कार्यको अनुगमन गर्न कम्प्युटरमा राख्ने व्यवस्था (Computerised) गरिने छ । प्रभावित सम्पत्तिहरूको मूल्याङ्कन जिल्ला स्तरको क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिबाट गरिनेछ । अनुगमन सजिलो पार्न एउटा विश्वव्यापी अवस्था पद्धति (Global Positioning System) प्रयोग गरेर अभिलेख राखिएका सम्पत्तिको (जग्गा संरचनाहरू) को भू-सन्दर्भ (Geo-referencing) तयार गरेर राख्ने तर्फ विचार गर्न पनि सिफारिस गरिन्छ । यस्तो व्यवस्थाबाट पछि पछि आउने दावी समाधान गर्न पनि मद्दत पुग्नेछ ।

प्रत्येक सम्पत्ति गन्ती गरेर एउटा अभिलेख पुस्तिकामा दाखिला गरिनेछ । प्रत्येक प्रकारका सम्पत्तिको मूल्य पहिले नै छापेर प्रभावित व्यक्तिहरूलाई देखाएर र ती व्यक्तिहरूले गुमाएको सम्पत्ति पनि त्यसै प्रकार र संख्यासँग मिलाएर मूल्याङ्कन गरी प्रत्येक व्यक्तिले कति क्षति व्यहोर्नु पर्‍यो त्यसको हिसाब गरिने छ । प्रभावित व्यक्तिहरूलाई प्रत्येक वर्गको सम्पत्तिको क्षतिहरूको विवरण र रकम देखाइनुका साथै सबै वर्गको लागि दिइने कुल क्षतिपूर्तिको बारेमा पनि बताइनेछ । मूल्याङ्कनकर्ताहरूबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले क्षतिपूर्ति गणनाको बारेमा पूरा बुझ्ने र सकेसम्म सम्पूर्ण प्रक्रियाको व्याख्या स्थानीय भाषामा गरिनेछ, भन्ने कुराको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ । अभिलेख (Inventory) र मूल्याङ्कन कागजातमा त्यसपछि हस्ताक्षर गरिने छ र त्यसको एक प्रति प्रभावित व्यक्तिलाई त्यही ठाउँमै दिइनेछ । प्रभावित व्यक्तिलाई सूचित गरिने छ र फाराममा पनि उल्लेख गरिनेछ कि अभिलेखको कागजात दोस्रोपटक हस्ताक्षर गरी त्यसलाई आयोजनाका सुपरिवेक्षक कर्मचारीद्वारा प्रमाणित गरेर प्रभावित व्यक्तिलाई नफर्काएसम्म आधिकारिक हुने छैन । त्यस समयमा प्रभावित व्यक्तिलाई तल उल्लेख गरिएको उजुरीसम्बन्धी कार्यविधि (दावी पेश गर्ने सम्बन्धमा प्रभावित व्यक्तिको अधिकारहरूको बारेमा स्पष्ट पारिएको) को एक प्रति दिइने छ ।

प्रभावित सम्पत्तिहरूको मूल्याङ्कन गरिदा क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (CFC) ले पुनःस्थापन मूल्यमा क्षतिपूर्ति सुनिश्चित गर्न स्थानीय खुल्ला बजारका प्रचलित दरहरू र पुनर्बास कार्य योजना (RAP) तयारीको दौरानमा सङ्कलन गरिएका विवरणलाई ध्यान दिनेछ । सबै प्रकारका क्षतिहरूका लागि क्षतिपूर्ति दर तयार गरिने छ । सम्पत्ति अधिग्रहणको क्षतिपूर्तिको लागि जग्गा तथा अन्य सम्पत्तिहरूको आधिकारिक रूपमा निर्धारित मूल्यसूची प्रयोग गरिनेछ । आयोजना कार्यान्वयनको अवधिमा ती दररेट क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (CFC) द्वारा वार्षिक रूपमा लगातार पुनरावलोकन र अद्यावधिक (Update) गरिनेछ । यससम्बन्धी तथ्याङ्क सडक विभागको भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाईको सामाजिक शाखा अन्तर्गतका अद्यावधिक गरिएको (Updated) तथ्याङ्क बैंकमा जम्मा गरिने छ ।

क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (CFC) तथा पुनर्बास समितिद्वारा प्रत्येक प्रकारका क्षतिको सोधभर्नाबारे रूजु गर्नका लागि निम्न लेखिए अनुसार मूल्याङ्कनपद्धति बनाइनेछ तर त्यतिमा मात्र सीमित रहने छैन :

जग्गा :

- जग्गामा हालैमा नामसारी गरिएको भोग चलनको अधिकार ।
- निर्धारित दररेट उही स्तर र क्षेत्रफलको जमिन खरिद गर्न पर्याप्त छन् कि छैनन् भनि निश्चित गर्ने ।

संरचनाहरू :

जग्गाका स्वामित्ववालहरूसँग परामर्श गरी प्रभावित व्यक्तिहरूले संरचनाको क्षतिपूर्तिको रूपमा पाएको रकम अर्को ठाउँमा त्यस किसिमको संरचना बनाउन पुग्छ, पुग्दैन भन्ने विषयमा संरचनाको निम्न विषयको अभिलेखको आधारमा मूल्याङ्कन गर्नु पर्छ ।

(क) संरचनाका प्रकार, आकार, तला, कोठा, चर्चेको जग्गाको क्षेत्रफल, प्रयोग गरिएको निर्माण सामग्री तथा विभिन्न सामग्रीहरूको मूल्य

(ख) कसले संरचना बनाउने (प्रभावित व्यक्ति आफैले वा ठेकेदार लगाएर) र ज्यालादार ज्यामी प्रयोग गरिने वा नगरिने ।

■ कम्तीमा तीन स्थानीय/क्षेत्रीयस्तरका ठेकेदार तथा आपूर्तिकर्ताहरूसँग तल उल्लेख भएका विषयमा जानकारी लिएर उनीहरूसँग सल्लाह गरी लागत अनुमान तयार गर्नु पर्छ । :

(क) निर्माण सामग्री तथा कामदारको स्थानीय/चलनचल्तीको मूल्य पत्ता लगाउने ।

(ख) विभिन्न किसिमका घरको मूल्य पत्ता लगाउने ।

(ग) यस्ता मूल्यलाई जिल्लाको स्वीकृत मूल्यसँग तुलना गर्ने ।

बाली तथा विभिन्न पैदावार उत्पादन गर्ने रूखहरू :

ती वस्तुहरूको औसत बजारमूल्य कायम गर्न सूचना सङ्कलन गरिने छ । जिल्ला कृषि कार्यालय र जिल्ला वन कार्यालयसँग सल्लाह गरी विभिन्न प्रकारका बाली तथा विरूवाहरूका लागि उही जिल्लामा तथा जोडिएका जिल्लाहरूमा प्रचलित बजार मूल्यहरू यकिन गरिनेछ ।

मूल्याङ्कनलाई अन्तिम रूप दिँदा यस सिद्धान्तमा आधारित भएर गरिने छ कि परियोजनाबाट प्रभावित परिवारहरूको जीवनस्तर पहिलेभन्दा राम्रो नभए पनि कम्तीमा पहिले कै बराबर पुगेको प्रत्याभूति हुने गरी क्षतिपूर्ति रकम निर्धारण गरिएको छ । यसै प्रकारले प्रभावित सम्पत्तिहरूको क्षतिपूर्ति निर्धारण प्रचलित बजार मूल्यमा सो सम्पत्ति फेरी जोड्न सकिनेछ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित रहनेछ । विभिन्न वर्गका संरचनाहरूको प्रति वर्ग मिटरको मूल्य हिसाब गर्दा प्रयोग हुने मात्र क्षेत्र नभएर संरचनाको प्रभावित क्षेत्रमा आधारित भएर हिसाब गरिने छ । सिद्धान्ततः सबै क्षतिपूर्ति तत्काल प्रचलित बजार मूल्य बराबर वा सो भन्दा बढी हुनुपर्छ ।

७.५ जनसहभागिता, सार्वजनिक छलफल तथा गुनासो व्यवस्थापनको संयन्त्र :

जनसहभागिता तथा सार्वजनिक छलफल सबै आउँदा योजनाहरूमा पुनर्वास र क्षतिपूर्ति संयन्त्रहरू समुचित रूपले मिलाउने आधारभूत सिद्धान्तहरू हुन् । सार्वजनिक छलफलमा परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूलाई उनीहरूसँग सम्बन्धित विषयको सूचना व्यापक

रूपले तथा समयमा नै सम्प्रेषण गर्ने कुरा पर्दछन् र यसमा प्रक्रियाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने सबै निकायहरू पनि संलग्न हुन्छन् । आयोजनाको पारदर्शिता कायम राख्न, सम्भावित द्वन्द्व कम गर्न, आयोजनामा हुने ढिलाईको खतरा कम गर्न तथा आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको आवश्यकता तथा प्राथमिकताहरूसँग मिल्ने व्यापक विकास कार्यक्रमको रूपमा आयोजनाको पुनः स्थापना तथा पुनर्वासका कार्यक्रमहरू बनाउन सावधानी अपनाइनेछ ।

७.५.१ परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूसँग छलफल तथा उनीहरूलाई सहभागी गराउने संयन्त्र

यस विषयको रूपरेखा प्रभावित मानिसहरूमा सूचना सम्प्रेषण गर्ने तथा सार्वजनिक छलफल गर्ने विभिन्न क्रियाकलापहरूको एकत्रित रूपमा सिफारिस गर्दछ । सार्वजनिक छलफलले स्थानीय सरकारहरू तथा नागरिक समाज दुवैलाई समावेश गर्दछ र पुनर्वास कार्यहरूको तयारी पूर्व वा पुनर्वास योजना तयार गर्ने अवधिमा आयोजना बारेमा तथा पुनर्वास प्रक्रियाको बारेमा प्रभावित व्यक्तिहरूलाई निरन्तर सूचना प्रवाह गराइने छ । छलफल तथा सहभागिताको संयन्त्रले निम्न विषयहरू समावेश गर्नेछ :

- १) परियोजना क्षेत्रमा सार्वजनिक भेला
- २) संलग्न गैर सरकारी संस्थाहरूद्वारा सूचना/सचेतना अभियान
- ३) परियोजनाबाट प्रभावित परिवारहरूका अन्तर्वाता/सर्भेक्षण
- ४) लक्षित समूहको छलफल
- ५) परियोजनाका विभिन्न विभिन्न चरणहरूमा सरोकारवालाहरू संलग्न गरी समिति र/अथवा समूहहरूको निर्माण
- ६) आयोजना परिसर (Premise) मै उजुरी निवारण गर्ने संयन्त्रको निर्माण

पुनर्वास प्रक्रियाको शुरूको अवस्थामा गा.वि.स. स्तरमा एक स्थानीय परामर्श समिति (Local Consultative Forum) बनाइने छ ताकि पुनर्वास कार्य योजना (RAP) को निर्णय गर्ने प्रक्रियामा परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न सकियोस् । सार्वजनिक छलफलको सबै क्रियाकलापहरूमा स्थानीय परामर्श समिति (LCF) ले प्रमुख भूमिका खेल्नेछ ।

पुनर्वास कार्य योजनाको तयारी प्रक्रियाको अवधिमा प्रभावित परिवारहरू, संस्थाहरू तथा प्रत्यक्ष प्रभावित गा.वि.स.का प्रतिनिधिहरूसँग छलफल गरिनेछ । आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूका साथै सरोकारवालाहरूलाई पुनर्वास कार्य योजनाका (RAP) प्रक्रिया बारे बैठकमा सहभागिताका लागि तथा आयोजनाका विभिन्न पक्षहरूमा उनीहरूका चासो व्यक्त गर्न अनुरोध गरिनेछ । सार्वजनिक छलफल/स्थानीय परामर्श समितिको बैठकहरू तथा प्रभावित परिवार र संस्थाहरूसँगको प्रत्यक्ष छलफलका सूचना सम्प्रेषण विद्युतीय र छापा माध्यमहरूबाट गरिनेछ ।

क्षतिपूर्ति, पुनर्वास र अनुगमनको अन्तिम मूल्याङ्कनमा पनि परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको सहभागिताको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ ।

मिति, सहभागीहरूका नाम, उठाइएका मुद्दाहरू र तिनलाई सम्बोधन गरिएको विधि लगायतका यस्ता छलफलहरूका विवरणहरू सम्बन्धित परियोजनाको पुनर्वास कार्य योजना (RAP) मा लिपिबद्ध गरिनेछ ।

७.५.२ उजुरी निवारण संयन्त्रको निर्माण

प्रभावित व्यक्तिहरूले जग्गा, सम्पत्ति, पुनःस्थापनाको क्षतिपूर्ति तथा आयोजनासँग सम्बन्धित प्राविधिक तथा साधारण विवादबाट उठ्न सक्ने कुनै अमान्य निर्णयहरू, अभ्यासहरू तथा क्रियाकलापहरू विरुद्ध अपिल गर्न प्रत्येक योजनाका लागि एक उजुरी निवारण संयन्त्रको स्थापना गरिनेछ । प्रभावित व्यक्तिहरूलाई छलफल, सर्भेक्षण र कार्य योजना पूरा हुने समयमा मौखिक तथा लिखित रूपमा उजुरी प्रक्रियाहरू र उनीहरूका अधिकारहरूको बारेमा पूरा जानकारी गराइने छ ।

प्रत्येक योजनाका लागि त्यहाँ दुई प्रकारका उजुरीका सम्भावना रहन्छन् : जग्गा अधिग्रहण तथा पुनर्वासका आधारसँग सम्बन्धित उजुरी र क्षतिपूर्ति वा कानूनी हकसँग सम्बन्धित उजुरी ।

प्रभावित व्यक्तिहरूलाई तत्कालीन सरकारी संयन्त्र अर्थात् स्थानीय परामर्श समिति (LCF) र अपिल परिपाटीको औपचारिक अदालत दुवै उजुरी निवारण पद्धतिहरूमा पहुँच हुनेछ । पहिलो व्यवस्था अन्तर्गत यदि उचित तवरबाट क्षतिपूर्ति नगरिएको प्रभावित व्यक्तिलाई लागेमा उनीहरूले अदालतमा अपिल गर्न सक्नेछन् । उनीहरूलाई दिइएको सार्वजनिक सूचनाको ३५ दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा अपिल (पुनरावेदन) गर्न सक्नेछन् ।

आयोजना कै लागि विशेष रूपले बनाएको उजुरी संयन्त्र जस्तो निर्माण स्थल (Site) मै उजुरी सुन्ने व्यवस्थाले आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले समयमै न्यायपूर्ण उपचार पाउन सक्छन् । आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको शुरूको उजुरी निपटाउन (Handle) सडकबाट प्रभावित प्रत्येक गा.वि.स. मा स्थानीय परामर्श समिति (LCF) स्थापना गरिने छ । आयोजनाले निर्माणको अवधिमा भएका क्षतिहरूको क्षतिपूर्तिसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूको सुनवाई (Handle) गर्नेछ । प्रभावित व्यक्तिहरूलाई अत्यधिक प्रशासनिक बाधाहरूको कुनै डर वा रोकतोक विना उनीहरूको उजुरी अगाडी बढाउन तथा दायर गर्न उजुरी कार्यालयमा सहज पहुँच हुनेछ । परियोजना कार्यान्वयनमा स्थानीय समुदाय सम्पर्क सहायक (CLA) को व्यवस्था यस विषयमा एक असल प्रयोग हो । स्थानीय समुदाय सम्पर्क सहायक (CLA) लाई सम्बन्धित निकायमा प्रभावित व्यक्तिहरूको उजुरी तथा चासोहरू दायर गर्नमा सहयोगको लागि क्रियाशील बनाउन सकिन्छ । प्रभावित व्यक्तिहरू यस कार्यका लागि लगाइएका सबै प्रशासनिक शुल्कहरूबाट छुट पाउनेछन्, अदालतमा दायर गरिएको मुद्दाहरूमा भने उनीहरूले शुल्क तिनु पर्नेछ ।

निकट भविष्यमा आउने योजनाहरूको लागि उजुरी निवारण गर्ने तीन चरणको कार्यविधि प्रस्तावित गरिएको छ । (कोठा १ मा हेर्नुहोस्)

कोठा - १

उजुरी समाधानका लागि प्रस्तावित संयन्त्र

चरण १ : क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापन वा सम्बोधन नगरिएका क्षतिहरूका कुनै विषयमा परेका प्रभावित व्यक्तिहरूका उजुरीहरू निर्माण स्थलमा भएको आयोजना कार्यालय (Filled Based Project Office) मा मौखिक वा लिखित रूपमा प्रथमतः सुल्भाइनेछ। मुद्दाहरूलाई गा.वि.स. स्तरमै सुल्भाउन सरोकारवाला कर्मचारीहरूले प्रभावित व्यक्तिहरूसँग कुनै अनौपचारिक भेटघाट गरेर पनि उजुरीका बारेमा छलफल गर्न सक्छन्। यस विषयमा सामुदायिक छलफल, सामाजिक तथा पुनर्वास विज्ञहरू तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोग लिन सकिनेछ। उजुरी प्राप्त भएको १५ दिनभित्र मुद्दाहरूको छिनोफानो गर्नु स्थानीय परामर्श समिति तथा आयोजना प्रमुखको दायित्व हुनेछ।

चरण २ : यदि कुनै समझदारी अथवा उपयुक्त समाधानमा पुगिएन भने वा परियोजना कार्यालयबाट कुनै जवाफ आएन भने प्रभावित व्यक्तिले क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिमा अपिल गर्न सक्नेछन्। उजुरी दायर गर्दा प्रभावित व्यक्तिले उसको दावी प्रमाणित गर्ने कागजात पेश गर्नुपर्ने छ। क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिले अपिल दर्ता भएको १५ दिनभित्र निर्णय दिनु पर्नेछ।

चरण ३ : यदि प्रभावित व्यक्ति क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिको निर्णयबाट सन्तुष्ट नभएमा वा यसको प्रतिनिधिहरूबाट उजुरीको ३५ दिनभित्र कुनै जवाफ नआएमा उसले आफ्नो अन्तिम उपायको रूपमा जिल्ला अदालतमा यसको मुद्दा दायर गर्न सक्नेछ।

७.६ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन :

भूमि अधिग्रहण तथा पुनर्वास र जोखिमयुक्त समुदाय सम्बन्धी अङ्गहरूको कार्यान्वयनमा आयोजना व्यवस्थापनको पृष्ठपोषण (Feedback) प्रदान गर्ने र समस्या तथा सफलताहरू सक्दो चाँडो पहिचान गरेर समयमै कार्यान्वयन व्यवस्थाहरू मिलाएर अगाडी बढाउने उद्देश्यले आन्तरिक तथा वाह्य दुवै रूपमा अनुगमन गरिनेछ।

७.६.१ योजनाहरूमा पुनर्वास कार्य योजना तथा जोखिमयुक्त समुदाय विकास कार्यक्रमसँग सम्बन्धित सामाजिक पक्षहरूको अनुगमन :

अनुगमन कार्यक्रमका उद्देश्यहरू यस प्रकार छन् :

- प्रभावित व्यक्तिहरूको जीवनस्तर पुनःस्थापन गरिएको वा अभिवृद्धि गरिएको भन्ने सुनिश्चित गर्न।
- पुनर्वास र क्षतिपूर्तिको लागि समय सीमाहरू मिलेका छन्, छैनन् भनि अनुगमन गर्न।
- क्षतिपूर्ति, पुनर्वासका उपायहरू तथा सामाजिक विकास सहयोग कार्यक्रम पर्याप्त छन्, छैनन् भनि मूल्याङ्कन गर्न।
- सामाजिक, जातीय वा अन्य सम्भावित द्वन्द्वहरू वा समस्याहरू पहिचान गर्न।
- समस्याहरू समाधान गर्नका लागि तत्कालै सम्बोधन गर्ने पद्धति निर्माण गर्न।

आयोजनासँग सम्बन्धित सामाजिक प्रभाव असरका क्रियाकलापहरूका विषयमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दुई चरणमा गरिनेछन् : पहिलो मध्यावधिमा र दोस्रो, सडक विभागबाट अभि

निर्धारण हुन बाँकी तर सम्भवतः आयोजना सम्पन्न हुनु २ महिना अगाडी । मध्यावधि मूल्याङ्कन प्रक्रिया पक्षमा बढी केन्द्रित रहनेछ र आयोजना डिजाइन/योजनाको कार्यान्वयन र निर्धारित प्रक्रियाहरू अबलम्बन गरेर कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा आयोजना सही दिशामा छ, छैन भनि परीक्षण गर्नेछ । कार्यान्वयन अवधिमा अनुगमनबाट बनाइएका समायोजन/संयोजनका पद्धतिहरू पनि यसले मूल्याङ्कन गर्नेछ ।

७.६.२ लागू गरिएका अनुगमन पद्धतिहरू :

योजनाहरूका लागि जहाँ पुनर्वास तथा जग्गा अधिग्रहण आवश्यक हुनेछ, त्यहाँ विशेष किसिमका अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यक्रमहरूलाई (i) आयोजनाका स्रोतहरू र प्रभावित तथा क्षतिपूर्ति दिइएका व्यक्तिको संख्याको लगत (अभिलेख) राख्न र मूल्याङ्कन गर्न (ii) पहिलेको गुजाराको स्तर र जीवनस्तर पुनः स्थापित भएका छन् भनि पुष्टि गर्न कार्यान्वित गरिनेछ । अभिलेख राख्नु पर्ने जाँचिनु पर्ने क्रियाकलापहरू र मुद्दाहरूमा निम्न लिखित विषयहरू समावेश हुनेछन् :

- (क) जग्गा अधिग्रहण तथा हस्तान्तरण प्रक्रिया
- (ख) क्षतिपूर्ति भुक्तानी
- (ग) विस्थापित परिवारहरूबाट मौजुदा घरको बदलामा बनाउनु पर्ने घरहरूको निर्माण
- (घ) विस्थापित घरवार तथा व्यापारिक संस्थाहरूको पुनः स्थापना
- (ङ) विशेषतः पुनर्वास तथा क्षतिपूर्ति राहत (Packages) मा गम्भीर रूपले प्रभावित परिवारहरूका प्रतिक्रिया
- (च) आयस्तरको पुनः स्थापना

अनुगमनका दुई प्रमुख संयन्त्रहरू लागू हुने :

(१) आन्तरिक अनुगमन :

यस प्रकारको अनुगमनले चालु प्रक्रिया र सम्बन्धित परिणामलाई पहिले निर्धारण गरिएका सामाजिक सूचकहरूसँग तुलना गरेर अध्ययन गर्दछ । पुनर्वास कार्ययोजना (RAP) कार्यान्वयनको आन्तरिक अनुगमनको लागि आयोजनाहरू जिम्मेवार हुनेछन् । सडक विभागको भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाईले पुनर्वास कार्य योजना (RAP) र जोखिमयुक्त समुदाय विकास कार्यक्रम (VCDP) सँग सम्बन्धित खण्डको अनुगमन गर्नेछ । भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाईको सामाजिक शाखाले योजनाहरूबाट प्राप्त अनुगमन प्रतिवेदनहरूबाट निस्केको नतिजाका आधारमा चौमासिक (Quarterly) प्रतिवेदन तयार गर्न र अनुगमन गर्न मार्गदर्शन गर्नेछ । ती अनुगमन प्रतिवेदनहरूका प्रतिहरू दाता निकाय (विश्व बैंक) मा पनि पठाइने छन् ।

(२) वाह्य अनुगमन :

एक स्वतन्त्र अनुगमन निकायद्वारा गरिने यस प्रकारको अनुगमनले पुनर्वास र पुनःस्थापना (Rehabilitation) का उद्देश्यहरू कुन हदसम्म हासिल भएका छन् भनि मूल्याङ्कन गर्नेछ । परियोजना कार्यान्वयन इकाई (विश्व बैंकले स्वीकृत गरेको कार्यसूची (ToR) तथा अनुगमन गर्ने निकायको योग्यता र अनुभवका आधारमा) ले पुनर्वास कार्य योजना (RAP) र जोखिमयुक्त समुदाय विकास कार्यक्रम (VCDP) कार्यान्वयनको निष्पक्ष द्वि-बार्षिक

समीक्षाको लागि एक स्वतन्त्र र निष्पक्ष वाह्य अनुगमन निकाय/परामर्शदाता सम्पूर्ण परियोजनाको लागि नियुक्त गर्नेछ, जसले निर्धारित लक्ष्य हासिल भए, नभएको एकिन गर्नेछ र यदि नभएको भए हासिल गर्नको लागि के कस्तो सुधारात्मक कार्यहरू आवश्यक छ भनि निर्धारण गर्नेछ । स्वतन्त्र अनुगमन निकायले जिल्लाका प्रत्येक क्षतिपूर्ति दरहरू प्रमाणित गर्न र अद्यावधिक गर्न तथा प्रचलित बजार मूल्यहरू लागू गरिएको र पुनः स्थापन मूल्यको रूपमा निर्धारित मूल्य परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति र सडक विभाग दुवैलाई मान्य छ भन्ने सुनिश्चित गर्न पुनःस्थापन मूल्य सर्भेक्षण गर्नेछ । यस स्वतन्त्र निकायले स्थलगत भ्रमण र जोखिमयुक्त तथा जनजाति समुदायहरूसँग छलफल गर्नेछ । वाह्य अनुगमन प्रतिवेदनका परिणामहरू सार्वजनिक परामर्श बैठकद्वारा सार्वजनिक गरिनेछ । वाह्य अनुगमन प्रतिवेदनहरू दाता निकाय (विश्व बैंक) मा केही प्रतिहरू पठाएर सीधै भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाई/सडक विभाग (GESU/DoR) मा पेश गरिनेछन् ।

७.६.३ प्रस्तावित पुनर्वास कार्ययोजना (RAPs) र जोखिमयुक्त समुदाय विकास कार्यक्रमहरू (VCDPs) का प्रभावकारिता अनुगमन गर्ने सामाजिक सूचकहरू :

तलको तालिकाले आधारभूत सूचकहरू प्रस्तुत गर्दछ जुन पुनर्वास क्रियाकलापहरू तथा जोखिमयुक्त समुदायका विकास कार्यक्रमहरूका सफलता/असफलताको अनुगमन गर्न यस रूपरेखा अन्तर्गत सुझाव दिइएका छन् ।

तालिका ७.३ पुनर्वास तथा जोखिमयुक्त समुदायहरूसँग सम्बन्धित सामाजिक मुद्दाहरू अनुगमन गर्नका लागि रूपरेखा :

प्रकार	सूचक	विषयहरू/परिमाण (Variables)
प्रक्रिया अनुगमन गर्ने सूचकहरू	चालु रहेको आयोजनाका कार्यहरूमा आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको संलग्नता परामर्श, सहभागिता र उजुरी समाधान	<ul style="list-style-type: none"> - गठन गरिएका स्थानीय परामर्श सभाहरूको (LCFs) संख्या । - गै.स.सं/समुदायमा आधारित संस्था (CBO) परिचालन र सहयोगबाट लगाइएका स्थानीय कामदारहरूको संख्या । - जोखिमयुक्त समुदायबाट काममा लगाइएका व्यक्तिहरूको संख्या । - काममा लगाइएका महिलाहरूको संख्या । - सरोकारवालाहरूको संलग्नतामा संचालित परामर्श/सहभागिता कार्यक्रमहरूको संख्या । - प्रकार र समाधान (Resolution) का आधारमा बर्गीकृत उजुरी । - सडक विभाग/भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाईका कर्मचारीहरूबाट गरिएका स्थलगत भ्रमणहरूको संख्या । - समुदायमा आधारित संस्थाहरू (CBOs) (उपभोक्ताहरूको समिति) तथा कामदार समूहहरूको सहभागिताको संख्या । - आफ्नो कानुनी हक बुझ्ने परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको संख्या । - क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको संख्या । - सहायता गरिएका जोखिमयुक्त समुदायका घरधुरी संख्या ।
	कार्य सम्पादनमा प्रक्रिया	<ul style="list-style-type: none"> - जनगणना र क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (CFC) को सम्पत्ति प्रमाणीकरण/परिमाण निर्धारण प्रक्रिया लागु भएको । - क्षतिपूर्ति वितरण व्यवस्थाको प्रभावकारिता । - कार्यान्वयन भएका जग्गा हस्तान्तरणको संख्या । - आयोजना कार्यान्वयन इकाई र सम्बन्धित निकाय (Line Agencies) हरू बीचमा समन्वय ।

प्रकार	सूचक	बिषयहरू/परिमाण (Variables)
		<ul style="list-style-type: none"> - विस्थापनको कारणले पुनः स्थापन गर्नुपर्ने परिवार/परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको संख्या । - जीविकोपार्जन पुनःस्थापन क्रियाकलापहरूको स्थिति । - रोजगारी, लघु कर्जा वितरण र आय आर्जनको अवसर प्रदान गरिने लक्षित लाभग्राहीहरूको संख्या ।
परिणाम सूचक	जग्गा अधिग्रहण	<ul style="list-style-type: none"> - सडक शाखाद्वारा प्राप्त गरिएको खेती योग्य भूमिको क्षेत्रफल - प्राप्त गरिएका अन्य निजी जमिनको क्षेत्रफल - प्राप्त गरिएका सामुदायिक/सरकारी जमिनको क्षेत्रफल - जग्गा अधिग्रहणमा स्थापित मापदण्डहरूको पालना - जग्गा अधिग्रहणसँग सम्बन्धित सुल्झाइएका विवादहरूको संख्या
	संरचनाहरू	<ul style="list-style-type: none"> - प्राप्त गरिएका निजी संरचनाहरूको संख्या, प्रकार र नाप - प्राप्त गरिएका सामुदायिक संरचनाहरूको संख्या, प्रकार र नाप - प्राप्त गरिएका सरकारी संरचनाहरूको संख्या, प्रकार र नाप
अनुगमन सूचकहरू	रूख तथा वालीहरू	<ul style="list-style-type: none"> - प्राप्त गरिएका निजी वाली तथा रूखहरूको संख्या र प्रकार - प्राप्त गरिएका सरकारी/सामुदायिक वाली तथा रूखहरूको संख्या र प्रकार - क्षति भएका वालीको क्षेत्रफल र प्रकार र स्वामित्ववालाहरूको संख्या
	क्षतिपूर्ति तथा पुनर्वास	<ul style="list-style-type: none"> - प्रभावित घरवारहरूको संख्या (जग्गा, भवनहरू, रूखहरू, वालीहरू) - क्षतिको किसिमका आधारमा क्षतिपूर्ति/मुआब्जा दिइएका प्रभावितहरूको संख्या - प्रकार र स्वामित्व अनुसार क्षतिपूर्ति दिइएको रकम

प्रकार	सूचक	बिषयहरू/परिमाण (Variables)
		<ul style="list-style-type: none"> - भुक्तानी गरिएका अनुदानहरूको संख्या र रकम - सम्बन्धित स्वामित्ववालाहरूबाट सट्टाभर्ना स्वरूप निर्माण गरिएका घरहरूको संख्या - स्वामित्ववालाहरूबाट पुनःस्थापना स्वरूप निर्माण गरिएका व्यवसायहरूको संरचना संख्या - पुनःस्थापनाका लागि जमिन खरिद गर्न सहायता माग्ने स्वामित्ववालाहरूको संख्या - सट्टाभर्ना स्वरूप खरिद गरिएका जमिनको संख्या - कानुनी हकहरूको हस्तान्तरणको संख्या - प्रभावित व्यक्तिहरूबाट प्रयोग गरिने कानुनी हकहरूको संख्या - पुनर्बास कार्ययोजना (RAP) को उद्देश्यहरू अनुसार प्रभावित व्यक्तिहरूमा कानुनी हकहरूका उपयुक्तता - जग्गा वितरण र भाडा/अल्पकालीन अधिकारहरूका लागि अनुरोध गर्ने जोखिममुक्त प्रभावित व्यक्तिहरूका संख्या - गरिव तथा जोखिमयुक्त प्रभावित व्यक्तिहरूलाई दिइएको सहायताको संख्या
	सामुदायिक साधन स्रोतहरूको पुनःस्थापना	<ul style="list-style-type: none"> - मर्मत संभार/पुनःस्थापना गरिएका सामुदायिक भवनहरू/सुविधाहरूको संख्या - प्रकार अनुसार आपूर्ति गरिएका विरूवाको संख्या - सरकारी निकायद्वारा लगाईएका रूखहरूको संख्या
	घरवारको आय आर्जन क्षमता	<ul style="list-style-type: none"> - आर्थिक रूपमा सक्रिय सदस्यको रोजगारीको स्तर - भएको जमिनमा खेती गरिएको क्षेत्रफल, वालीबाट हुने उत्पादनको परिमाण - पालेका पशुपन्छीको प्रकार र मूल्य

प्रकार	सूचक	बिषयहरू/परिमाण (Variables)
		<ul style="list-style-type: none"> - खेती योग्य जमिनको विक्री - बाधा अवरोधको (Disburbance) अघि र पछि आय आर्जनका कृषि क्षेत्रका क्रियाकलापहरूमा आएका परिवर्तनहरू - बाधा अवरोध अघि र पछि खेती वाहेक (Off-Fram) का आय आर्जन क्रियाकलापहरूमा आएका परिवर्तनहरू - आम्दानी र खर्चहरूका रकम र मौज्दात - जीविकोपार्जनका अवसरहरू प्राप्त गरेका जोखिमयुक्त समुदायको संख्या - परियोजना पूर्वको आयस्तर र उनीहरूका प्रारम्भिक जीवनस्तर पुनः स्थापन गर्न रोजगारीका अवसर पाएका प्रभावित व्यक्तिहरूको संख्या
परिणाम/प्रभाव सूचक	महिलाहरूका स्तरमा आएका परिवर्तनहरू	<ul style="list-style-type: none"> - उपभोक्ता समितिहरूमा सहभागिता, विषय अनुसार विभाजन गरी समावेश गरिएको - तालिम कार्यक्रममा सहभागिता, विषय अनुसार विभाजन गरी समावेश गरिएको - वचत/ऋण सुविधाहरूका सहभागिता र सहभागिताको किमिस - सडक निर्माण सम्बन्धी ठेक्काहरूमा रोजगारीका लागि र सहभागिता र उपलब्ध रकम - व्यवसायिक उद्यममा सहभागिता - सम्पत्तिको स्वामित्वमा परिवर्तन - निर्णय क्षमतामा परिवर्तन - गतिशीलतामा परिवर्तन तथा सार्वजनिक काम र उपभोक्ता समूहमा सहभागितामा (यदि उपभोक्ता समूह बनाइएको छ भने)
मूल्याङ्कन सूचकहरू		
	बालबालिकाको स्तरमा परिवर्तन	<ul style="list-style-type: none"> - विद्यालय जाने संख्या (पुरुष/महिला)

प्रकार	सूचक	बिषयहरू/परिमाण (Variables)
		<ul style="list-style-type: none"> - सडक निर्माणमा (अवैधानिक) सहभागिता - बेचबिखन (Trafficking) का घटनाहरू
	वसोवास र जनसंख्या	<ul style="list-style-type: none"> - सडक सीमा (Row) भित्र र बाहिर वसोवास गर्नेहरूको संख्या र आकारमा वृद्धि - सडक किनाराका बजार क्षेत्रमा वृद्धि - सडक संरचनामा गैरकानूनी वसोवासीहरू/ अतिक्रमणकर्ताहरूको सार्वजनिक सुविधामा वृद्धि (प्रवाह)
	गुणक प्रभाव	<ul style="list-style-type: none"> - आर्थिक क्रियाकलापहरू, उद्यमहरू र बजारको कारोबारमा परिवर्तन - जनताको रोजगारी अवस्थामा परिवर्तन - आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारहरूमा परिवर्तन - उपभोगको ढाँचा र विद्युतको व्यवस्थामा परिवर्तन

चालु आयोजनाको स्थलगत कार्यमा सहयोग गर्न यस वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन संरचना (ESMF) ले तालिकाबद्ध निर्देशन (तालिका ७.४) पनि प्रदान गर्दछ, जसले सडक विकासका योजनाको विभिन्न अवस्थाहरूमा मापन गरिनुपर्ने सम्भावित सामाजिक तत्वहरू बारे (Parameters) इंगित गर्दछ। तलको तालिका यस अर्थमा बुझिनु पर्दछ। यसले प्रत्येक अनुगमन कार्यको लागि सम्भावित तालिका र जिम्मेवारीहरू बारे पनि संकेत गर्दछ।

तालिका ७.४ सामरिक सडक संजाल अन्तर्गतका योजनाको (SRN) विभिन्न चरणमा गरिने सामाजिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका सूचकहरू :

सामाजिक मुद्दा	रूजु गर्ने आधार (Verification)	समय तालिका	जिम्मेवार निकाय
क) निर्माण अवधि			
महिला, बालबालिका लगायत स्थानीय कामदारको रोजगारी र ज्याला दर	अवैधानिक रूपमा बालश्रम प्रयोग गरे नगरेको जाँचन सम्बन्धित कार्यस्थल निरीक्षण, हाजिरी रेकर्ड हेर्ने (प्रमाण), आयोजना व्यवस्थापन तथा ठेकेदारहरूसँग अन्तरक्रिया	साप्ताहिक	आयोजना व्यवस्थापन/सडक विभाग, परामर्शदाता, ठेकेदार, गै.स.सं./समुदायमा आधारित संस्था
आर्थिक रूपमा कमजोर स्थानीय जनतालाई रोजगारी (वेरोजगार युवाहरू)	रोजगारी सम्बन्धी सूची, लिङ्ग अनुसार कामको अवसरहरू, दिएको कामको परिमाण, स्थलगत निरीक्षण, हाजिरी रेकर्ड, आयोजना तथा ठेकेदारहरूसँग अन्तरक्रिया	साप्ताहिक	आ.व्य./सडक विभाग, परामर्शदाता, ठेकेदार, गै.स.सं./स.आ.सं.
ख) संचालन अवधि			
सार्वजनिक जग्गा/खुल्ला ठाँउ/साभा सम्पत्तिमा अतिक्रमण (चरन भूमि, खुल्ला बजार, मन्दिर आदि)	पहिचान गरिएका सार्वजनिक जग्गा/खुल्ला ठाउँमा भ्रमण, स्थानीय मानिसहरूसँग अन्तरक्रिया गर्नु, त्यस्ता ठाउँको फोटो खिचेर अभिलेख राख्ने, भू-सन्दर्भबाट पत्ता लगाउने	अर्द्ध वार्षिक	आ.व्य./सडक विभाग, परामर्शदाता, ठेकेदार, गै.स.सं./स.आ.सं., जि.वि.स.
पुराना वस्ती/व्यवसायको विस्तार वा नयाँ वस्ती/व्यवसाय स्थापना र सडक छेउमा अवैध वसोवासीको विस्तार	निरीक्षण, निर्माण स्थलहरूको अभिलेख, फोटो अभिलेख, भू-सन्दर्भिक वस्तुहरू, प्रभावित परिवारहरूको स्तर	अर्द्ध वार्षिक	विभाग अथवा डिभिजन सडक कार्यालय/सडक विभाग, गै.स.सं./स.आ.सं., जि.वि.स.
सडक छेउमा वसाई सरेर आउने/स्थानीय मानिसहरूको विस्थापन	जग्गा कमाएको (Land holding) रेकर्डको पुनरावलोकन, स्थानीय जनता/समूहसँग छलफल, फोटोहरू	वार्षिक	विभाग अथवा डिभिजन सडक कार्यालय/सडक विभाग, गै.स.सं./स.आ.सं., जि.वि.स.

सामाजिक मुद्दा	रूजु गर्ने आधार (Verification)	समय तालिका	जिम्मेवार निकाय
सडक दुर्घटना	स्थानीय मानिसहरूसँग छलफल, अस्पताल/स्थानीय स्वास्थ्य चौकीको रेकर्डहरू	वार्षिक	ट्राफिक प्रहरी, डिभिजन सडक कार्यालय/सडक विभाग, गै.स.सं./स.आ.स.
सरूवा रोग फैलिएको घटना जस्तै स्वासप्रश्वास रोगहरू, एड्स, टि.वि. आदि	स्थानीय मानिसहरू, स्वास्थ्यकर्मीहरूसँग छलफल/स्वास्थ्य चौकी/रेकर्डहरू	वार्षिक	डिभिजन सडक कार्यालय/सडक विभाग, गै.स.सं./स.आ.स., स्वास्थ्य इकाई/जि.वि.स.
सडक र यसका आसपासमा भएका पुराना स्कूल/कलेजको स्थितिमा सुधार तथा नयाँको स्थापना	स्थानीय मानिस, राजनैतिक नेताहरू तथा स्थानीय समुदायहरू/स.आ.स.सँग छलफल	वार्षिक	जिल्ला शिक्षा कार्यालय, जि.वि.स., गै.स.सं./स.आ.सं.
नजिकको सहरमा उच्च शिक्षाका लागि विद्यार्थी भर्ना (केटीहरू, केटाहरू)	स्थानीय मानिस, विद्यालय शिक्षक तथा स्थानीय समुदायहरूसँग छलफल	वार्षिक	डिभिजन सडक कार्यालय/सडक विभाग, जिल्ला शिक्षा कार्यालय
जग्गाको मूल्य, भू-उपयोग, कृषि व्यवसाय, उत्पादकत्व र उत्पादन निकासीमा परिवर्तन।	किसान तथा विस्तारका कामदारसँग छलफल, जिल्ला कृषि कार्यालयको कृषि तथ्याङ्क, कृषि सामग्री संस्थान, जिल्लाको खाद्य संस्थान, भू-उपयोगको नक्सा, फोटो अभिलेख	वार्षिक	डिभिजन सडक कार्यालय/सडक विभाग, जिल्ला कृषि कार्यालय, स्थानीय सरकार
सामाजिक मेलमिलाप तथा सामाजिक सुरक्षाको स्थिति (मदिरा, लागू औषधको दुरुपयोग, वेश्यावृत्ति, हिंसा)	प्रहरी रेकर्ड, स्थानीय वासिन्दाहरूसँग छलफल	वार्षिक	डिभिजन सडक कार्यालय, सडक विभाग, स्थानीय सरकार, प्रहरी कार्यालय
मानिसहरूको जीवनस्तरमा परिवर्तन	परिवारहरूसँग अन्तरवार्ता, गा.वि.स. रेडर्क (प्रमाण), स्थानीय नेताहरूसँग छलफल, स.आ.सं.	आवधिक रूपमा	डिभिजन सडक कार्यालय/सडक विभाग, गै.स.सं./स.आ.स.
परम्परागत रोजगारीको विस्थापन (भरियाहरू, परिवहनका परम्परागत	स्थानीय वासिन्दा, जि.वि.स., समुदायसँग छलफल	वार्षिक	जिल्ला सडक कार्यालय/सडक विभाग

सामाजिक मुद्दा	रूजु गर्ने आधार (Verification)	समय तालिका	जिम्मेवार निकाय
रीति जस्तो कि खच्चर, गाडा)			
सांस्कृतिक र ऐतिहासिक क्षेत्रहरूको अवस्था र तिनको सौन्दर्यको गुणस्तर	स्थलगत भ्रमण, स्थानीय मानिसहरूसँग छलफल, निरीक्षण र फोटोहरू	वार्षिक	डिभिजन सडक कार्यालय/सडक विभाग, गै.स.सं./स.आ.सं.

७.७ पुनर्बास कार्ययोजनाको लागि संस्थागत जिम्मेवारीहरू तथा कार्यान्वयन व्यवस्था :

७.७.१ विभिन्न तहका प्रमुख निकायहरू

केन्द्रीय स्तरमा यस क्षेत्रगत सडक कार्यक्रमको लागि भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय कार्यकारी निकाय हुनेछ र सडक विभाग कार्यान्वयन निकाय रहनेछ । यस आयोजना कार्यक्रम अन्तर्गतका आगामी सबै योजनाहरूका लागि आयोजना प्रमुखको नेतृत्वमा (PM) संचालित सडक विभागमा एक आयोजना कार्यान्वयन इकाई (PIU) को स्थापना गरिनेछ । यो आयोजना कार्यान्वयन इकाई (PIU) योजनाको योजनातर्जुमा कार्यान्वयन तथा समन्वयको सम्पूर्ण कामका लागि जिम्मेवार हुनेछ । पुनर्बास तथा जग्गा अधिग्रहण क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित सबै विषयहरूको सम्बोधन सडक विभागको भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाई (GESU) संगको विस्तृत विचार विमर्श र सहयोगमा गरिनेछ । (तल हेर्नुहोस्)

जिल्ला तथा गाँउ स्तरमा पुनर्बास कार्य योजना कार्यान्वयन अवधिमा सम्बन्धित विभिन्न निकायका कार्यालयहरू जस्तो कि गृह, भौतिक योजना तथा निर्माण, कृषि तथा सहकारी, वन, स्वास्थ्य, शिक्षा तथा खेलकूद र अन्यहरूसँग परामर्श गरिनेछ । यसैगरी पुनर्बास कार्ययोजनाको तयारी तथा कार्यान्वयन अवधिमा समुदायमा आधारित संस्थाहरू (CBOs) गैर सरकारी संस्थाहरू र आयोजना क्षेत्रसँग सम्बन्धित नागरिक समाजलाई पनि उक्तिकै महत्व दिइने छ । संलग्न प्रमुख निकायहरूको भूमिका चित्र ७.१ मा उल्लेख गरिएको छ ।

७.७.२ भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाई (Geo-Environment and Social Unit GESU)/वा स.वि.को सामाजिक इकाई (Social Unit, SU)

भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाई (GESU) ले नेपालमा सडक विकास सँग सम्बन्धित सबै आयोजनाका डिजाइनमा सामाजिक सुरक्षाका उपायहरूलाई समुचित तवरले संयोजन गर्नका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । GESU मा एउटा वरिष्ठ पुनर्बास विशेषज्ञ (S.R.E.) रहनेछ जसले PIU लाई सहयोग गर्दछ । SRE ले जग्गा अधिग्रहण, पुनर्बास कार्यक्रमको परिचालन र जोखिमयुक्त व्यक्तिहरूको मुद्दाहरू अनुगमन गर्नेछ । उसले आयोजना प्रमुखलाई यस बारे बेलाबेलामा जानकारी गराउने छ । उसले सडक विभाग अन्तर्गत सडकको सम्बन्धित डिभिजन, गै.स.स. कार्यालय र परामर्शदाताको निर्माणस्थलमा रहेको कार्यालयसँग निकटतम समन्वय राखेर योजना कार्यान्वयनको दैनिक क्रियाकलाप सम्बन्धी काम गर्नेछ । आयोजनाको सुपरिवेक्षण गर्ने परामर्शदाता तर्फको एउटा सामाजिक विकास/पुनर्बास विशेषज्ञले विस्तृत डिजाइनमा आधारित भएर योजनाको पुनर्बास कार्य योजना (RAP) हरूलाई (Updated) अद्यावधिक गरी SRE लाई सहायता गर्नेछ । उ/उनी योजनाहरूका पुनर्बास कार्यान्वयन सँग सम्बन्धित सबै गतिविधिहरूको समन्वय र अनुगमनमा पनि जिम्मेवार हुनेछ ।

यस सन्दर्भमा सडक विभागको GESU को जिम्मेवारी भित्र निम्न लिखित विषयहरू समावेश हुन्छन् :

- विभिन्न सरोकारवालाहरू बीच सार्वजनिक सूचना सम्प्रेषण, परामर्श र सहभागिता प्रक्रियाको कार्यान्वयनका लागि नियुक्त भएका गै.स.स.हरू, समुदायमा आधारित संस्था (CBOs) लाई निर्देशन र सहायता प्रदान गर्ने ।
- पुनर्वास कार्य योजना (RAPs) को कार्यान्वयनमा सहभागी गै.स.स.हरू र परामर्शदाताहरू सहित जिल्लामा परिचालित सबै सहायक एकाइहरूलाई निर्देशन दिने र सहयोग गर्ने ।
- योजनाको योजना तर्जुमाको चरणमा TA समूहद्वारा तयार गरिएको पुनर्वास कार्य योजना (RAPs) को जाँच र स्वीकृति गर्ने ।
- पुनर्वास कार्य योजना (RAP) को कार्यान्वयन र प्रक्रियालाई निरीक्षण गर्ने
- पुनर्वास कार्य योजना (RAP) का लागि बजेट प्रस्ताव गर्ने र पुनरावलोकन गर्ने
- क्षतिपूर्तिको भुक्तानी प्रक्रियालाई सुपरिवेक्षण गर्ने
- पुनर्वास कार्य योजना (RAP) का गतिविधिहरूसँग सम्बन्धित गुनासोहरू सम्बोधन गर्नमा सहयोग गर्ने
- सम्बन्धित सरकारी निकायहरू र अन्य मन्त्रालयहरूसँग समन्वय राख्ने
- परामर्शदाताद्वारा पेश गरिएका सबै पुनर्वास कार्य योजना (RAP) हरू सङ्कलन गर्ने र पुनरावलोकन गर्नका लागि लगानी गर्ने दातासमक्ष पेश गर्ने

७.७.३. कार्यान्वयन गर्ने गै.स.स.हरू :

पुनर्वास, पुनःस्थापन र जीविकोपार्जन पुनःस्थापनासम्बन्धी काममा अनुभव प्राप्त अनुभवी गै.स.स.हरूलाई पुनर्वासका योजना र कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा सुविधा र सेवाहरू प्रदान गर्नका लागि आयोजनाको सुपरभिजन गर्ने परामर्शदाता (PSC) सँगको साभेदार संगठनको रूपमा राखिनेछ ।

कार्यान्वयन निकाय (IA) ले गाँउमा स्थानीय परामर्श सभा (LCFs) को स्थापना गर्नेछ । यी स्थानीय परामर्श सभाले पुनर्वासका सम्भावित असरहरू बारे जनतालाई जानकारी दिनमा परियोजना, परामर्श निरीक्षण समूह र क्षतिपूर्ति निर्धारण कमिटीलाई सहयोग पुऱ्याउने छ, र क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापनाका विकल्पहरूसँग सम्बन्धित विषयमा प्रभावित जनताको विचार लिन्छ ।

परामर्शदाताबाट आएको पुनर्वास विशेषज्ञले सम्बन्धित जिल्लाको LCF, CFC र सहकर्मी गै.स.स.को सहयोगमा निर्माण कार्यको कार्यान्वयन र प्रगतिको अनुगमन गर्नेछ । उ/उनीले सम्बन्धित विभागहरू, गै.स.स., गुनासो व्यवस्थापन समिति र प्रभावित व्यक्तिहरूको बीचमा समन्वय कायम राख्छ । जिल्लाका अधिकृतहरू र PIU को बीचमा दैनिक रूपमा निकट समन्वय रहने सुनिश्चित गरिने छ । जग्गा अधिग्रहण र क्षतिपूर्ति वितरणमा ढिलाई भएको खण्डमा सडक विभागले यसै कामका लागि राजस्व कर्मचारीको विशेष नियुक्ति गर्नेछ । जिल्ला स्तरमा हुने ढिलाई निकट समन्वय र प्रमुख जिल्ला अधिकारीको सहयोगबाट कम गर्न सकिने छ ।

पुनर्वासको क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन हुनु अगाडी नै सम्बन्धित गै.स.स.का कर्मचारीहरूलाई एक साताको पुनर्वासको नीति र व्यवस्थापनको तालिम र अभिमुखीकरणमा संलग्न गराइने छ । सम्बन्धित विषयमा उनीहरूको ज्ञान र अनुभव ताजा

राख्न र अद्यावधिक गर्नका लागि कार्यक्रम कार्यान्वयनको १-२ महिना पछि, उनीहरूलाई पुनर्ताजगीको तालिम पनि प्रदान गरिनेछ । योजना स्थलहरूमा रहेका सार्वजनिक कार्यालयहरू र स्थानीय तहको गै.स.स.लाई पुनर्वासको कार्य योजनाको नेपाली भाषामा सारांश पनि उपलब्ध गराइनेछ ।

७.८ पुनर्वास कार्य योजना कार्यान्वयन गर्ने कार्य तालिका

पुनर्वास कार्य योजना (RAP) को समयमा नै तयारी र कार्यान्वयनको लागि क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (CFC), कार्यान्वयनमा संलग्न परामर्शदाताहरू र साभेदार गै.स.स.लाई समयमै बजेट उपलब्ध हुन्छ भन्ने सुनिश्चित आयोजना प्रस्तावकले गर्नेछ । क्षतिपूर्तिको पूरै रकम भुक्तानी नहुँउञ्जेल सिभिल निर्माण कार्यको ठेक्का सम्झौता गरिने छैन । तापनि, आय पुनः स्थापनका उपायहरू समावेश भएको सामाजिक कार्यक्रमको तयारी चालु रहन सक्नेछ र सिभिल निर्माण कार्य थालनी भइसके पछि पनि पूरा गर्न सकिनेछ ।

लक्षित क्षेत्रगत सडक कार्यक्रम (SWRP) कार्यक्रम २००७ को शुरूको समयमा नै शुरू हुने आशा गरिएको छ । तत्काल कार्यक्रमले एउटा योजनालाई मात्र केन्द्रित गर्छ जसमा पूर्ण रूपको RAP को तयारी गरिन्छ । अन्य योजनाहरूले भने IEE को व्यवस्थापन योजनामा समावेश गरिएको (साना) पुनर्वास कार्यहरू नै आफ्नो कार्यक्रममा समावेश गर्नेछन् ।

प्रत्येक योजनाको सिभिल निर्माण कार्यको ठेक्का दिँदा स्वेच्छाले प्रदान गरिएको र मुआब्जा दिएर लिएको दुवै किसिमको जग्गा जग्गाधनीबाट योजनाको नाममा नामसारी गरी सबै किसिमको मुआब्जा गरी सकेपछि मात्र निर्णय गरिने छ र नयाँ सडक निर्माण आयोजनाको लागि मात्र (नग्मा-गमगढी), प्रस्तावित क्रियाकलापहरूको सिलसिला मिलेको छ भन्ने धारणा लिएर तलको तालिकामा RAP कार्यान्वयनको लागि तयार गरिएको एउटा परिचायक सूची देखाइएको छ । यी मध्ये कार्यान्वयन गर्ने केही चरण एक अर्कासँग जुध्ने छन् र केही परियोजना चक्र भरी बारंबार दोहोर्नेछन् ।

तालिका ७.५ एउटा RAP कार्यान्वयन गर्नको लागि तयार गरिएको कार्यतालिका ।

क्रियाकलापहरू	समय
सडक विभागमा एउटा केन्द्रीय स्तरको पुनर्वास र सामाजिक व्यवस्थापन इकाईको स्थापना गर्ने (GESU)	
सडक विभागमा, GESU मा PIU र गै.स.स.हरूलाई काममा लगाउने र तालिम दिने	प्रथम वर्ष
PSC बाट पुनर्वास/सामाजिक विकास विशेषज्ञलाई परिचालन गर्ने	प्रथम वर्ष
परामर्श, सूचना सम्प्रेषण, सहभागिताका कार्यक्रमहरू स्थानीय कर्मचारी, प्रभावित व्यक्ति र सरोकारवाला समूह/विभागसँग परामर्श गर्ने, गुनासो समाधानका काम कार्यान्वयन गर्न जारी राख्ने	प्रथम वर्ष
प्रभावित AP/समुदायहरूलाई RAP को प्रतिलिपिहरू, हकदाबीको रूपरेखा तयार गरि वितरण गर्ने	प्रथम वर्ष
क्षतिको अभिलेख रूजु गर्ने	प्रथम वर्ष
हकदाबीवाला व्यक्तिहरूको अन्तिम सूची तयार गर्ने, क्षतिपूर्तिको	प्रथम वर्ष

दररेट तोक्ने, क्षतिपूर्तिको भुक्तानीलाई प्रभावकारी बनाउने, ठाउँ खाली गर्ने बारेको सूचना अगाडी नै भै सकेको सुनिश्चित गर्ने र जग्गा हस्तान्तरण प्रक्रियालाई कार्यान्वयन गर्ने	
पुनःस्थापना सहायता दिने/र अन्य सामाजिक तयारी/सामाजिक परिचालन कार्यक्रमहरू गर्ने	प्रथम वर्ष
स्वतन्त्र अनुगमन निकायलाई करारमा नियुक्त गर्ने र परिचालन गर्ने	२००८
आन्तरिक तथा वाह्य अनुगमन कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने	२००८
* GESU को संगठनात्मक क्षमता अभिवृद्धिको लागि हेर्नुस अध्याय १० (यसै ESMF को)	

७.९ RAP को लागि लागत अनुमान र लगानी

SRN कार्यक्रमको प्रत्येक योजनाको लागि जग्गा अधिग्रहण र पुनर्वास सम्बन्धी लागत, यदि कुनै भए त्यसलाई छुट्टै आइटमको रूपमा राखेर त्यसलाई लागत “वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापनको लागत” को लागि राखिने बजेटकै एक अङ्गको रूपमा आयोजनाको कुल लागतमा समावेश गरिनेछ।

अनुमान गरिएको लागतमा (क) जग्गा अधिग्रहण, र पुनर्वासका लागि लाग्ने रकम, वार्षिक बजेट र रकम उपलब्ध गराउने स्रोत (ख) पुनर्वास योजनाको लागत अनुमानको स्वीकृतिको व्यवस्था गर्ने (ग) र प्रभावित जनतासम्म बजेट रकम पुऱ्याउने, उपायहरू समावेश हुनेछ।

यो ESMF मा, एउटा उदाहरणीय सडकको स्तरोन्नति सम्बन्धी आयोजना (सुदूर-पश्चिम नेपालको ३७ कि.मि. लामो सतवाँभ-भुलाघाट सडक खण्ड) को लागि गरिएको बजेट अनुमानको नमूना देखाउनको लागि परिचायक रकम मात्र राखिएको छ। सडकको ४.५ मि. चौडाइ चाहिएको र यति चौडाईको सडक निर्माण गर्न आवश्यक पर्ने जग्गा अधिग्रहणको लागत मात्र यस विशेष उदाहरणका रूपमा दिएको बजेटमा समावेश गरिएको छ। विशेष उदाहरण दिएको यस केसमा न्यूनतम मात्रामा जग्गा (०.९ हेक्टर) अधिग्रहण आवश्यक पर्ने थियो किनकि विद्यमान सडकको धेरै खण्ड यसभन्दा अघि नै बनि सकेको थियो। तापनि, सरकारले यो कार्यक्रम अन्तर्गतको नयाँ वा स्तरोन्नति गरिएको सडकको केन्द्र रेखाबाट दुवैतर्फ जम्मा १५/१५ मि. प्राप्त गर्ने निर्णय गर्दछ भने बजेट पनि यसै अनुसार परिवर्तन हुनेछ।

तालिका ७.६ सतवाँभ-भुलाघाट सडक खण्ड (३७ कि.मि.) को स्तरोन्नति कार्यको लागि पुनर्वास, जग्गा अधिग्रहण र अनुगमनको लागि बनाइएको उदाहरणीय लागत (रू.मा)

उपायहरू/क्रियाकलापहरू	लागत	कैफियत
घर अधिग्रहण र क्षतिपूर्तिको भुक्तानी	१,०००,०००/-	रू. २००,०००/- प्रति घरका दरले घरको किसिम २ तल्ला, माटोको पर्खाल र जस्तापाताको छाना भएको ५ वटा घरहरू
५ घरधुरी (HH) को लागि भत्ता र पुनर्वास सहयोग	२००,०००/-	यातायात र विस्थापन/पीडादायक स्थितिको भत्ता

उब्जनीको नोक्सानी र जग्गा अधिग्रहणको क्षतिपूर्ति	४,०००,०००/-	०.९ ha (१९.४ रोपनी), एक रोपनीको रू. २००,०००/- तथा अन्न नोक्सानी वापत
सामाजिक अनुगमन	५,००,०००/-	एउटा सामाजिक विशेषज्ञ (४ कार्य महिना), र कार्यालय सामान, यातायात
सामाजिक परीक्षण	३,००,०००/-	एउटा सामाजिक विशेषज्ञ, २ प्राविधिकहरू (२ श्रम महिना) र कार्यालय सामान र यातायात
जम्मा	६,०००,०००/-	

७.१० पुनर्वास कार्य योजनाको लागि सिफारिस गरिएका प्रक्रियाहरू ग्राहक (स.वि.) द्वारा आग्रह गरिएकोले भावी पुनर्वास कार्य योजनाको लागि यथासम्भव प्रयुक्त हुने गरी यस ESMF ले केही सिफारिस अघि सारेको छ।

यो दस्तावेजको अध्याय ६ मा उल्लेख भए अनुसार यस प्रारूपमा दिएको रूपरेखा अनुसारका सबै न्यूनीकरण र अनुगमन उपायहरूलाई सम्भव भएसम्म कार्यान्वयन गर्नुपर्ने नै मुख्य सिफारिस हो।

अरू सिफारिसमा निम्न लिखित विषयहरू पर्दछन् :

- (क) जग्गा अधिग्रहणको परिणाम स्वरूप आएका प्रतिकूल सामाजिक असरहरूलाई न्यूनतम गर्न यो आयोजनाले ईन्जिनियरिङ्ग डिजाइनको विभिन्न विकल्पहरू बारे विचार गर्नेछ। सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दा सम्पत्तिको नोक्सानी र/वा जग्गा अधिग्रहण टार्न नसकिने देखिन्छ र पूर्ण रूपले वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) गर्नु पर्ने देखिन्छ भने त्यस्तो योजनामा पुनर्वास कार्ययोजना (RAP) तयार गर्न आवश्यक हुन्छ। सामान्यतया, यदि आयोजना स्थलमा जग्गा अधिग्रहणले २०० भन्दा बढी जनता माथि प्रभाव पार्छ, उनीहरू मध्ये कसैको पनि १० प्रतिशत भन्दा बढी जग्गा गुम्न जान्छ वा त्यहाँ बसोबास गर्ने मानिसलाई अन्यत्र सार्नुपर्नेस्थिति आउँछ भने नेपाल सरकारको नीति र ऐन नियम अनुसार पुनर्वास कार्ययोजना (RAP) शुरू गर्नुपर्छ।
- (ख) साधारणतया एउटा संक्षिप्त पुनर्वास कार्ययोजना (RAP) स्वीकार्य हुन्छ यदि २०० भन्दा बढी जनता प्रभावित भए पनि विस्थापित हुनेको संख्या २०० भन्दा कम हुन्छ र १०% भन्दा कम जग्गा अधिग्रहणमा पर्दछ, र कुनै पनि भौतिक संरचना अन्यत्र सार्नु पर्ने या बनाउनु पर्ने हुँदैन। तर पनि सामरिक सडक संजाल अन्तर्गतका प्रायजसो योजनाको हकमा सडकको स्तरोन्नतिको कार्य गर्दा भौतिक रूपमा पुनःस्थापन गर्नुपर्ने घरवारहरूको संख्या २० भन्दा नाघ्न हुँदैन भन्ने अपेक्षा गरिन्छ। तसर्थ, यस सम्बन्धी प्रावधानहरू त्यस प्रकारको आयोजनाको लागि तयार गर्नु पर्ने प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEEs) को मुख्य भागको रूपमा मानिने वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनामा समावेश गर्नुपर्छ।

- (ग) नयाँ सडक निर्माण गरिने योजनामा सामाजिक सडक संजाल अन्तर्गतको योजनामा पर्ने पश्चिम नेपालको (जुम्ला र मुगु जिल्लामा पर्ने नग्मा देखि गमगढी सम्मको सडक जस्तो) पुनर्वास कार्ययोजना (RAP) तयार गर्नका लागि घरघर तथा खेतखेतको (प्रत्येक घरधुरी र प्रत्येक टुक्रा जग्गाको) सामाजिक आर्थिक आधाररेखा सर्भेक्षणको तथ्याङ्क र आय पुनः स्थापन उपायका तथ्याङ्क आवश्यक पर्छ । प्रत्येक योजनाको पुनर्वास कार्य योजनाको दस्तावेज चाही प्रभावित व्यक्तिहरूसँगको विस्तृत छलफल र स्थानीय अथवा केन्द्रीय सरकार, नीति निर्माता अधिवचन (Advocacy) समूह निर्वाचित पदाधिकारीहरू तथा गैरसरकारी संस्थाहरू र गा.वि.स. अध्यक्ष जस्ता दोश्रो तहका सरोकारवालाको सक्रिय सहभागितामा तयार गरिनेछ । अझ परामर्श तथा सहभागिताको कार्यक्रम आयोजनाको उद्देश्य यबारेको सूचना, कार्यान्वयनको कार्य तालिका, पुनर्वास तथा जग्गा अधिग्रहण, कानूनी हकदावीको योग्यता र क्षतिपूर्तिका कुराहरू प्रभावित समुदायहरूले राम्रो सँग बुझेका छन् र स्वीकार गरेका छन् भन्ने सुनिश्चित गर्न संचालन गरिनेछ ।
- (घ) आयोजना कार्यान्वयन अवधिमा पुनर्वास प्रक्रियालाई सिभिल निर्माण कार्यको समयसँग मिलाइने छ (संयोजन गरिने छ) । आयोजनाले प्रभावित मानिसहरूलाई पर्याप्त सूचना र सहायता प्रदान गर्नेछ ताकि उनीहरू सिभिल निर्माण कार्य शुरू हुनु अघि नै कुनै अनावश्यक भन्कट विना नै अन्यत्र सर्न सकून् ।
- (ङ) जग्गा अधिग्रहण गर्नुपर्दा जग्गा प्राप्त ऐन र पुनर्वास योजनाको रूपरेखा (RPF) को प्रावधान अनुरूपको प्रक्रियाबाट गर्नुपर्छ । नेपाल सरकार र विश्व बैंकबाट कुनै पनि योजनाको पुनर्वास कार्ययोजना स्वीकृत भएपछि यसलाई स्थानीय भाषामा अनुवाद गरिनेछ र प्रभावित व्यक्तिहरू तथा अन्य सरोकारवालाहरूको सजिलै पुहँच हुने सार्वजनिक स्थानमा उपलब्ध गराइनेछ । आयोजनाले पुनर्वास नीतिको रूपरेखा अनुसार प्रभावित जनतालाई क्षतिपूर्ति र सहायता प्रदान गरी सक्नु भन्दा पहिले कुनै पनि योजनामा सिभिल निर्माण कार्यहरू (Civil Works) शुरू गरिएको छैन भन्ने सुनिश्चित गर्नेछ ।

*****